

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
Кафедра фундаментальних дисциплін початкової освіти

Марія Федурко

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА:

навчальний посібник

для самостійної й індивідуальної роботи (для очного та дистанційного
навчання) здобувачів першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти галузі знань А Освіта / Педагогіка
зі спеціальності АЗ Початкова освіта

Дрогобич: 2026

УДК 811.161.2.(072)

Ф 31

Рекомендовано до друку Вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(протокол № 12 від 30.09.2026 року)

Рецензенти:

Котович Віра Василівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Гірняк Світлана Петрівна, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри фундаментальних дисциплін початкової освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Федурко М. Сучасна українська мова : навчальний посібник для самостійної й індивідуальної роботи (для очного та дистанційного навчання) здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань А Освіта / Педагогіка зі спеціальності А3 Початкова освіта. Дрогобич, 2026. 201 с.

Навчальний посібник укладений відповідно до програми навчальної дисципліни «Сучасна українська мова», затвердженої науково-методичною радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 8 від 28 серпня 2025 року). Розрахований на студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за галуззю А Освіта та спеціальністю А3 Початкова освіта факультету початкової освіти та мистецтва й уміщує матеріали для практичних занять і самостійної й індивідуальної роботи майбутніх учителів початкових класів з усіх розділів курсу «Сучасна українська мова». Може бути корисний і для тих, хто самостійно підвищує свої знання з української мови.

ПЕРЕДМОВА

«Сучасна українська мова» як навчальна дисципліна посідає вагоме місце у фаховій підготовці вчителів початкових класів, позаяк майбутній педагог виявлятиме в слові свою духовність, глибину інтелекту, фахову вправність.

Досвід викладання сучасної української мови на факультеті початкової освіти та мистецтва переконує, що глибоке засвоєння студентами лінгвістичних понять, формування лінгвістичної компетентності як складника комунікативної й професійної компетентностей неможливе без самостійного опрацювання мовознавчої літератури, критичного осмислення викладених у ній положень і фактів, а також виконання різного виду вправ із кожної теми курсу.

Посібник укладено відповідно до вимог робочої програми навчальної дисципліни «Сучасна українська мова» для студентів першого (бакалаврського) рівня галузі знань А Освіта / Педагогіка зі спеціальності АЗ Початкова освіта. Укладаючи їх, авторка керувалася тим, що практичні заняття мають виявити рівень опанування студентами мовознавчої теорії загалом і конкретних понять і термінів зокрема, ступінь сформованості практичних умінь, а також сприяти їх збагаченню, поглибленню й творчому застосуванню.

Запропонована в навчальному посібнику модель опанування навчального матеріалу дає можливість розвивати в студентів навички самостійної роботи з лінгвістичною літературою, вміння критично осмислювати викладені в ній твердження і факти, аналізувати й зіставляти мовні одиниці та явища, добирати ілюстративний матеріал до відповідних теоретичних положень, підвищувати загальну грамотність майбутніх вчителів, культуру їхнього усного й писемного мовлення.

Готуючись до виконання практичних завдань, студенти повинні опрацювати основну підручну та ознайомитися з додатковою літературою – навчальними посібниками, журнальними статтями, монографіями, щоб якнайповніше осягнути найважливіші питання теми. Роботу з цією

літературою зініціює, а подекуди полегшить комплекс запитань і завдань, уміщених в рубриці «Завдання на відтворення знань і для дискусії».

Виконання пошуково-творчих завдань сприятиме виробленню у студентів вміння користуватися певними комунікативними моделями відповідно до мети спілкування, удосконаленню навичок лінгвістичного аналізу, розвитку мовного чуття та культури мовлення, творчого мислення.

Практика переконує, що попередня самостійна підготовка студентів до практичних занять з сучасної української мови на факультеті початкової освіти та мистецтва є виправданою й відкриває можливості для багатогранної та повноцінної роботи на аудиторних заняттях.

ВСТУП

УКРАЇНСЬКА МОВА – НАЦІОНАЛЬНА МОВА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ, ОДНА З ФОРМ ВИЯВУ ЇЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ

Основні питання теми

1. Походження української мови, її місце серед інших слов'янських мов. Історія української графіки.
2. Мова як феномен культури української нації. Становище української мови в умовах бездержавності українського народу. Лінгвоцид.
3. Поняття літературної мови як унормованої форми загальнонародної мови української нації.
4. Діалекти української мови, їхня роль у становленні й розвитку літературної мови.
5. Значення творчої спадщини І. Котляревського та Т. Шевченка для історії української літературної мови.
6. Роль письменників і культурних діячів Галичини у творчій розбудові української літературної мови.
7. Стилї української літературної мови та проблема їх розбудови.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Випишіть і вивчіть напам'ять висловлювання видатних людей про українську мову.

2. Опрацювавши подану літературу, підготуйте відповіді на такі питання:

- Загальні закономірності розвитку національних мов (див.: Ющук, 2004, с. 16–19; Русанівський, 1996, с. 251–256).

- Історія постання української мови (див.: Караман, 2011, с. 3; Огієнко, 2001, с. 73–85; Півторак, 1996, с. 270–279; Сучасна ..., 2002, с. 12–13; Ющук, 2004, с. 19–27).
- Визначальні риси української мови, їхня історична фіксація (Сучасна... 2002, с. 13);
- Сучасна українська літературна мова як особлива форма української мови: становлення та розвиток (див.: Караман, 2011, с. 8; Сучасна ..., 2002, с. 13–15; Ющук, 2004, с. 19–27).
- Унормованість як основна ознака літературної мови, типи норм; причини відхилення від літературної норми.
- Роль діалектів у становленні й розвитку сучасної української літературної мови (Півторак, 1996, с. 272–274).
- Чи є підстави українцям хвилюватися за долю рідної мови (Селігей, 2023, с. 3–13)?
- Українська писемність: чому, коли і як вона постала (Караман, 2011, с. 9–10).
- Так звані східний та західний варіанти української літературної мови, їхні особливості.

Пошуково-творчі завдання

1. Ознайомтеся з думкою відомого мовознавця Юрія Шевельова та обґрунтуйте її слушність.

Не можна будувати історії мовотворення та мововимирання, абстрагуючись від історичних фактів.

2. Прочитайте фрагменти державних документів і праць учених різних часів. Що їх об'єднує та що вони засвідчують?

А. З царського указу від 18 травня 1876 р., званого Емським:

1. «Не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Головного управління яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном малоруською говіркою.

2. Заборонити в імперії друк тією ж говіркою будь-яких оригінальних творів або перекладів, за винятком історичних пам'яток, але разом з тим, щоб ці останні, якщо належать до усної народної словесності (якими є пісні, казки, прислів'я), видавати без відступу від загальноросійської орфографії (тобто не друкувати так званою «кулішівкою»).

<...>

3. Заборонити рівносильно будь-які на тій самій говірці сценічні вистави, тексти до нот і публічні читання (як такі, що мають у цей час характер українофільських маніфестацій).

4. Підтримати газету «Слово», що видається в Галичині, у напрямку, ворожому до українофільського, призначивши їй бодай невелику, але постійну субсидію, без якої вона не може продовжувати діяльність і муситиме припинити існування (українофільський орган у Галичині, газета «Правда», ворожа до російських інтересів, видається за значної підтримки від поляків).

5. Заборонити газету «Київський Телеграф» <...>» (Демська, 2024, с. 160–161).

Б. «Гоголева муза таки добре нашкодила українській літературі: вона одвернула від України чимало української інтелігентної публіки та письменних українців, одвернула їх увагу од щиро української національної та народної літератури і ввігнала їм у голову ту ідею, що Україна й справді може жити однією загальною літературою з Великоросією. Великороси показують нам пальцем на Гоголя як на взорець, коли тільки в нас заворушиться українська література на народній основі, показують пальцем, що українські письменники повинні йти слідком за Гоголем, що Шевченко – то поет народний та й годі, що народна література інша річ, а література для вищої верстви – то знов інша річ і повинна писатись великоруською мовою; що Гоголь як високий талант міг

знайти для себе простір тільки на Великій Русі... неначе, бач, на Україні не знайшлося би ні Коробочок, ні Манілових, ні Собакевичів!» (Нечуй-Левицький, 2010, с. 31).

В. «Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді замінити її на всяку іншу? Практик, утилітарист, не надумуючися, ані хвилини, скаже: пусте питання! Мова – спосіб комунікації людей із людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка мені дає можливість комунікувати з більшим числом людей. Але тим часом якась таємна сила в людській природі каже: «Pardon, ти не маєш до вибору; в якій мові народився і виховався, то без окалічення своєї душі не можеш покинути, так, як не можеш замінитися з ким своєю шкірою. І чим вища, тонша, субтельніша організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна» (Франко, с. 231).

Г. «У перші ж роки після розпаду Радянського Союзу в Україні з'явилися організації, що позиціонують себе як антифашистські. Мету своєї діяльності вони вбачають у боротьбі з міфічним українським фашизмом. <...>

Уже в 2013 році Антифашистський комітет Харківщини вславився тим, що ініціював скасування рішення Харківської міської ради від 2011 року про встановлення меморіальної дошки уродженцеві Харкова Юрію Шевельову. Шанувальники Шевельова у вересні 2013 року все ж установили дошку на будинку, де він мешкав у довоєнний період, але невдовзі невідомі особи її розбили й демонтували. І це не дивно, бо ярлик «фашист» учений-славіст із світовим ім'ям отримав і від тодішнього голови Харківської облдержадміністрації Михайла Добкіна, який на своїй сторінці в Twitter написав: “Мерзавцы фашистские своему фашистскому мерзавцу доску прибили”» (Масенко, 2017, с. 137–138).

5. *Ознайомтеся з фрагментом праці Івана Огієнка «Історія української мови». Яку думку щодо часу постання української літературної мови автор обстоює? Яким терміном її окреслює сучасна українська мовознавча думка?*

«Українська літературна мова народилася в нас іще в глибоку давнину, ще перед офіційним прийняттям Християнства, цебто перед 988-м роком, бо ще перед тим безумовно було вже в нас письменство, а в IX-му віці були й свої перші переклади. Але звичайно роком народження нашої літературної мови вважається рік 988-ий, цебто рік уже офіційного охрещення Києва, яке зробили греки на прохання нашого Київського князя Володимира Великого (980–1016). Ось тому наша літературна мова напевне вже перейшла свою тисячку літ віку, а незабаром, року 1988-го Україна врочисто відсвяткує й офіційне тисячеліття життя своєї літературної мови. Життя дуже довге й надзвичайно змістовне, повне величних і драматичних сторінок, яких не знає в своєму розвої ані одна інша літературна мова світу. Глибше знання цього життя ясно покаже нам не тільки повчальні минулі шляхи розвою нашої літературної мови, але відкриє також ті нові дороги, якими ця мова завжди намагалася йти й мусить іти в своєму дальшому житті» (Огієнко, 2001, с. 64).

6. *Встановіть яка цікава інформація щодо поняття «українська літературна мова» міститься в такому твердженні мовознавиці Лариси Масенко?*

«У своїх працях про формування української літературної мови Ю. Шевельов обстоював її полідіалектний характер, виступаючи проти обмеження бази літературної мови полтавсько-київським діалектом» (Масенко, 2021, с. 235).

- Який стосунок до цієї інформації мають такі судження мовознавця Василя Грещука:

«Натомість у Галичині склалися [у другій половині XIX ст. – уточнення наше, М. Ф.] значно кращі умови для розвитку української мови та книгодрукування. Тут постають політичні, наукові, освітні інституції, які

ставлять за мету національно-духовне відродження українства краю, серцевиною якого завжди було плекання й розвиток рідної мови, запровадження її в усі сфери суспільного буття.

<...> Галицькі здобутки мовотворчого процесу все частіше інкорпорується в літературну мову, сформовану на Надніпрянщині, розхитуючи її східнодіалектну основу, точніше, готуючи ґрунт багатоосновності загальнонародної мови» (Грещук, 2009, с. 453).

7. Запишіть зразки діалектного мовлення. Зафіксуйте в них найвиразніші діалектні ознаки. Встановіть, до якого з наріч вони належать.

8. Які факти стосовно часу виникнення української писемності засвідчені у фрагменті праці Павла Штепи «Московство»?

«Арабські історики X ст. пишуть, що українці мали свою азбуку задовго до хрещення Руси. Угоди королів Олега 907 року, 911 року, Ігоря – 944 року, Святослава – 972 року з Візантією писані грецькою і руською (українською) мовами. В угоді 911 року згадується про писані українською мовою заповіти та торговельні документи. Св. Кирило був 860 року у Херсонесі і там знайшов Євангеліє та псалтир, писані староукраїнською мовою. Знайшов і українців, які читали йому ті книжки. Можна припускати, що св. Кирило, пристосовуючи грецьку азбуку до слов'янських мов, позичив літери з тих херсонеських книжок. Національна абетка та письменство утворюються якщо не тисячоліттями, то століттями. Маємо перлину нашої літератури XII ст. “Слово о полку Ігоревім”. Вона не загинула безповоротно лише тому, що якийсь наш чернець-місіонер заніс цей твір до далекого монастиря на півночі Московщини, де його не знайшли московські патріархи чи царі, щоб знищити, як понищили в Україні багато таких творів» (Штепа, 2008, с. 356).

9. Який із чинників є, на думку Григорія Півторака, провідним у виникненні писемності в кожному народі та яке припущення він висловлює щодо часу й шляху її постання в прадавній Україні?

А) «Загальна закономірність виникнення писемності у східних слов'ян, як і в інших народів, сумнівів не викликає: писемність з'являється тоді, коли виникає настійна потреба, зумовлена не зміною релігійних вірувань, не доброю волею місіонерів, не дипломатичними міркуваннями правителів, а виключно внутрішнім історичним розвитком суспільства. Конкретніше – писемність виникає тоді, коли саме лише усне мовлення виявляється уже не спроможним задовольнити зрості й ускладнені потреби в спілкуванні, коли з'являється необхідність передавати мову на далекі відстані й фіксувати її в часі. А це могло статися лише внаслідок утворення великих і стабільних форм спільностей людей, унаслідок розвитку серед них і між ними різноманітних суспільних (торговельних, дипломатичних, культурних та інших) зв'язків. Стосовно праслов'янських племен можна твердити, що найдавніша писемність у них повинна була з'явитися при переході ранньофеодального праслов'янського суспільства до етапу державності й формування первісних народностей» (Півторак, 1984, с. 11).

Б) «<...> Археологічні й історичні дані, а також логічний хід міркувань загальнолінгвістичного й соціологічного плану свідчать на користь припущення, що писемність на Русі виникла задовго до прийняття християнства як необхідний етап внутрішнього розвитку східнослов'янських племен у період їх консолідації й переходу до державного життя. Вона пройшла через три етапи тривалої й складної еволюції: первісне піктографічне (фразеографічне) й рахункове письмо типу “черт і різів” (найвірогідніше, у скотів скіфської доби у I–IV ст. до н. е.), елементи ідеографічного (логографічного) письма в епоху черняхівської культури IV–V с. н. е.) й вокалізовано-звукове письмо на основі грецької й латинської графіки <...> На час утворення централізованої давньоруської держави – Київської Русі й формування давньоруської народності східні слов'яни мали вже досить

розвинену систему вокалізовано-звукового письма з не досить досконалою графікою. Після прийняття християнства ця недосконала система письма була замінена кириличною азбукою, на основі якої відбувався дальший розвиток писемності.

<...> Той факт, що до нас не дійшли руські писемні тексти дохристиянського періоду, можна пояснити щонайменше трьома причинами.

1. Недовговічністю найдавніших матеріалів для письма. Пергамен з'явився значно пізніше, а спочатку писали, очевидно, на корі (бересті), на дереві, можливо, на воскових пластинках тощо.

2. Негативним ставленням християнської церкви до всього язичницького і дохристиянського взагалі.

<...> 3. Золотоординською навалою, у ході якої люто нищилось усе, що піддавалось руйнуванню» (Півторак, 1984, с. 20–21).

10. Перегляньте на ютубі фільм «Рутенія. Повернення коду нації». <https://www.cinema.in.ua/film-ruteniia-onlain/>, насамперед від 36 хв. по 51. Зробіть висновок про значущість питомої абетки в житті нації.

РОЗДІЛ І. ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ.

ФОНЕТИКА. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВНИХ ЗВУКІВ. ФОНЕТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ

Основні питання теми

1. Фонетика. Звук як найменша одиниця мови. Основні аспекти вивчення мовних звуків.
2. Голосні звуки сучасної української літературної мови. Артикуляторна класифікація голосних звуків.
3. Приголосні звуки сучасної української літературної мови. Артикуляторно-акустична класифікація приголосних:
 - а) за участю голосу і шуму;
 - б) за дзвінкістю/глухістю;
 - в) за місцем і способом творення;
 - г) за твердістю/м'якістю;
4. Фонетична транскрипція.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- У чому особливість фонетики як лінгвістичної дисципліни? Які практичні потреби зумовили її виокремлення в спеціальний розділ мовознавства?
- З якими розділами мовознавства пов'язана фонетика як наука?
- Чим зумовлена відмінність між синхронною (описовою) й діахронною (історичною) фонетикою?
- Що є звук як одиниця фонетики? Яку з його характеристик засвідчує наведений нижче фрагмент із статті Михайла Косіва?

«Недавно мені довелося читати про цікавий психологічний експеримент: до психолога звернулася за порадою молода жінка, майбутня

мати, яка носила в своєму лоні надто непокійливе дитя, що на сьомому місяці нервово кидалося, мовби передчасно рвалося на світ божий. Психолог порадив чоловікові цієї жінки, батькові ненародженого дитяти класти руку на лоно дружини, приказуючи при цьому: «Заспокійся, малюку, це я, твій батько». Дитя справді заспокоювалося. Після народження ця фраза стала сигналом злагоди й порозуміння між батьком і сином. Досить було батькові проказати ці магічні слова, як немовля заспокоювалося і, щасливе, засинало. Розумів плід в утробі матері поняттєвий смисл звернених до нього слів? Звісно, що ні. Однак те, що тільки формувалося з біологічної речовини в істоту розумну – homo sapiens, вловлювало неповторність звуків рідної мови, їхнє фонетичне забарвлення, їхню одухотворену сутність» (Косів, 1990, 116)

- У яких аспектах досліджувано в мовознавстві звуки як одиниці фонетики?

- Якого з аспектів вивчення звуків стосуються такі твердження американського лінгвіста Даніела Еверетта?

«Людські мовленнєві здібності складаються з трьох основних частин, якими наділила нас еволюція, щоб ми могли говорити та співати. Це нижні дихальні шляхи, які включають у себе легені, серце, діафрагму та міжреберні м'язи; верхні дихальні шляхи – гортань, глотку, носоглотку, ротоглотку, язик, тверде і м'яке піднебіння, губи, зуби; і – найголовніше – мозок.

Гортань є ключем до розуміння мови видів Номо, позаяк вона дає людям здатність не лише генерувати звуки мовлення, а й інтонувати, користуючись висотою голосу для позначення того, що у висловлюванні є новим, що – старим, що – особливо важливим, робити висловлювання запитанням або твердженням» (Еверетт, 2019, с. 203–204).

- Що таке фонетичне членування мовленнєвого потоку та якими одиницями й засобами воно володіє?

- За якими ознаками класифікують голосні звуки мови?

- За якими ознаками класифікують приголосні звуки мови?
- Якими ознаками різняться між собою звуки [ɛ] і [ɛ̃]? Чим зумовлена їхня наявність у фонетичній і графічній системах української мови? Літера ґ, уперше вжита Мелетієм Смотрицьким у його «Граматичі» (1619 р.), не завжди була складником української абетки? Коли сталося її вилучення звідти і чому?
- Що таке фонетична транскрипція?

Пошуково-творчі завдання

1. Прочитайте строфу вірша, здійсніть фонетичне членування її як мовленнєвого потоку.

В сотах мозку золотом прозорим
Мед думок розтоплених лежить,
А душа вклоняється просторам
І землі за світлу радість – жить! (Олена Теліга).

2. Початкові звуки кожного зі слів схарактеризуйте за акустичною ознакою (голосний; приголосний: сонорний, шумний – дзвінкий, глухий).

Мова, будучи універсальним засобом передавання інформації про природу та про всі сторони життя людини й людського суспільства, а також про себе саму, у своєму словниковому складі є відображенням культури суспільства людей, які нею розмовляють (Андрій Білецький).

3. Назвіть звуки за такими їх ознаками. Яке слово вони утворюють?

Голосний, заднього ряду, високого підняття, лабіалізований.

Приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, проривний, твердий.

Приголосний, сонорний, передньоязиковий, вібрант, твердий.

Голосний, заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований.

Приголосний, сонорний, середньоязиковий, фрикативний (щілинний), м'який.

Голосний, переднього ряду, високо-середнього підняття, нелабіалізований .

Приголосний, сонорний, передньоязиковий, зімкнено-прохідний, носовий, твердий.

Голосний, заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований.

4. Випишіть з тексту приголосні та розподіліть їх за активним мовним органом на групи. Повторювані приголосні не аналізуйте.

Губні	Передньоязикові	Середньоязикові	Задньоязикові	Фарингальні

Кожен народ має свою історичну пам'ять. У переказах, легендах, оповідях, казках, піснях та інших видах фольклору відбите народне розуміння своєї історії, в якому реальне переплетене з фантастичним, справжні героїчні й трагічні події ужиті поряд з вигаданими. Такі твори використовувати як джерело історичних знань треба дуже обережно. У пошуках відомостей про походження, етнічні особливості, культуру і зв'язки давніх народів спиратися варто лише на наукові джерела – історичні й мовознавчі (За Григорієм Півтораком).

5. Серед наведених слів відшукайте ті, що починаються африкатами. Підкресліть їх.

Осінь, щастя, журавлі, човен, туман, дзеркало, дерева, трави, джерело, сонце, царство, ліс, цілість.

СКЛАД ЯК ФОНЕТИЧНА ОДИНИЦЯ. ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СКЛАДОПОДІЛУ. НАГОЛОС

Основні питання теми

1. Склад як фонетична одиниця мови. Типи складів.
2. Закономірності складоподілу в українській мові.
3. Наголос. Особливості наголосу в українській мові.
4. Фонетичний аналіз слів.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- У чому особливість складу як фонетичної одиниці?
- За якими ознаками аналізують склад як фонетичну одиницю?
- Які тенденції в ділянці складу характеризують українську мову як систему?
- Яку з цих тенденцій засвідчують наведені нижче приклади із діалектного мовлення?

Гандрій гузенькою гуличкою повіз горачам гобідати (Черкащина).

Гандрій Гомельків Гандрюшковій Гользі в Гонісівому городі габрикосовою гілякою гоко вибрав (Волинь).

- Які правила впорядковують український складоподіл? У чому полягає їхнє практичне значення?
- Що таке наголос?
- Які особливості українського наголосу?
- Яку з властивостей українського наголосу в контексті норми засвідчує наголос виділеного слова в наведеному фрагменті вірша Олександра Олеся?

Всі на Пратері* веселі!

Скрізь музіка, галас, сміх...

Тири, бари, каруселі...

Каруселі! Скільки їх!

*Пратер (нім. *Prater*) – велика паркова зона Відня, розташована в межах міста між Дунаєм і Дунайським каналом, на тому місці, де раніше були ліси і луки.

Пошуково-творчі завдання

1. *Поділіть слова на склади. Схарактеризуйте кожен склад. Запишіть фонетичною транскрипцією слова з нескладовими голосними. З'ясуйте закономірності українського складоподілу.*

Весна, напружений, натщесерце, грудка, земля, розкішний, зіркий, вовк, вишня, незмінний, весілля, об'їзд, правнук, тільки, кількість, Гримайло, Ткачук, теорема, радіус, Торрічеллі, оплот, орнамент, завія, буревій, сльоза, озиватися, банкрут, економічний, залповий, осяйний.

2. *Слова наведеного тексту запишіть у чотири колонки: I – односкладові; II – двоскладові; III – трискладові; IV- і багатоскладові.*

Моя прекрасна українська мово,
Найкраща пісню в стоголоссі трав,
Кохане слово, наше рідне слово,
Що з прасвітів Шевченко перейняв.

Ти наш вогонь на темнім полі битви
Священна кров пролита в боротьбі.
Тебе вкладаємо щоденно до молитви
І за спасіння дякуєм тобі (Ольга Яворська).

3. *У наведеному тексті віднайдіть слова, що містять закриті склади, запишіть їх, закриті склади підкресліть.*

Нація повинна боронити свою мову більше, ніж свою територію – се певніша межа і міцніша границя, ніж фортеця або річка. Втратити рідну мову й перейняти чужу – се найгірший знак підданства, се кайдани на душу. Втратити національну мову – се смерть, се значить, що ярмо вже в'їлося глибоко (Томас Девіс. Переклад Лесі Українки).

Виконайте фонетичний аналіз підкреслених слів за схемою, наведеною в посібнику Федурко М., Філь Г. Основи лінгвістичного аналізу. Дрогобич, Посвіт, 2016.

4. Перепишіть слова, поставивши правильно наголос.

Вимова, шолом, олень, гуртожиток, дочка, середина, завдання, зізнання, камбала, корисний, індик, бруньки, діалог, диспансер, нарізно, товстий, цемент, хапнути, чепурний, некролог, помилки, затишно, мертвий, зернятко, аналог, чарівний, щипці, довідник, сантиметр, термометр, міліметр, торф'яний, видання, новина, решето, кулінарія, ненавидіти, листопад, разом, урочистий, донька.

5. Напишіть твір-мініатюру на одну з тем: а) “Листку подібний над землею, що вітер з дерева зрива, хто мову матері своєї, як син невдячний, забува” (В. Сосюра); б) “Люблю України коханої небо” (В. Сосюра).

Слова з будь-яких двох речень написаного твору поділіть на склади, та схарактеризуйте їх.

ЗМІНИ ЗВУКІВ У МОВНОМУ ПОТОЦІ

Основні питання теми

1. Асиміляція як фонетичне явище. Асиміляція повна та часткова, регресивна та прогресивна.
2. Регресивна асиміляція:
 - а) асиміляція за дзвінкістю;
 - б) асиміляція за глухістю;
 - в) асиміляція за м'якістю;
 - г) асиміляція за місцем і способом творення.
3. Прогресивна асиміляція.
4. Дисиміляція приголосних (регресивна і прогресивна, суміжна та на віддалі).
5. Подовження приголосних звуків.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Чим зумовлені зміни звуків у мовленні? Чи є це явище позитивним і чому?
- Які типи змін характеризують фонетичну систему українську мови?
- Що таке асиміляція? Дисиміляція? Яку інформацію щодо чинності закону дисиміляції подає Ю. Шевельов в одній із своїх розвідок?

«Від кінця 16-о сторіччя, а з повною силою в 17 сторіччі в українській мові з'явилася доволі послідовна тенденція усувати наявність двох [р] в одному слові, дисимілюючи одне з них в [л], напр., ср<ѣ>бро > срібло, рыцарь > лицар. Випадки таких дисиміляцій трапляються в багатьох мовах і в різні часи, але в українській мові 17 століття вони набрали незвичайної регулярності. Докладні географічні межі цього явища не встановлені, але можна думати, що вогнище його було на Лівобережній Україні і в Середньому Подніпров'ї, а отже, в'язати його з козацьким середовищем» (Шевельов, 2009, с. 350).

- Які різновиди асиміляції властиві українській мові і в чому особливість кожного з них?
- Чи слушним є твердження, що фонетичні зміни української мови в основному не зазнають фіксації на письмі? Свою думку обґрунтуйте, звернувши увагу на компонент *в основному*.
- Яку зі змін приголосних треба визнати найпродуктивнішою у фонетичній системі української мови?

Пошуково-творчі завдання

1. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, розподіливши поміж трьома підгрупами: 1) слова, у яких відбувається асиміляція за дзвінкістю; 2)

слова, у яких відбувається асиміляція за глухістю; 3) слова, у яких асиміляція не відбувається.

Голубка, рибка, боротьба, полегкість, полегшування, дружка, анекдот, ложка, стружка, просьба, нігті, вилазка, низько, мигтіти, розвідка, берізка, дьогтьовий, екзамен.

2. Виявіть у тексті слова, позначені асиміляцією приголосних, встановіть різновид асиміляції, заповнивши наведену нижче таблицю.

Асиміляція за		Асиміляція за м'якістю	Асиміляція за місцем і способом творення
дзвінкістю	глухістю		

Не століттями, а тисячоліттями нищили Україну народи-руїнники: готи, гунни, авари, хозари, угри, печеніги, половці, татари, поляки, мадяри, румуни, німці, москвини. Кілька разів у своїй історії Україна лежала в руїнах, сплюндрована, спалена до чорної землі. З отих спалених міст, сіл, із убитих у тисячолітній війні і боротьбі України з азійськими ордами, а понадто з московською ордою – можна скласти десять сучасних Україн. Значно менше нищень не витримали великі народи й держави – Ассирія, Єгипет, Рим, Візантія. Від них лишилися лише спогади. А Україна, українська Україна стоїть досі, хоч і в дуже зменшених кордонах, але на своїй споконвічній землі. І не лише стоїть, а й продовжує свою тисячолітню боротьбу за найвищі ідеї та ідеали людства. Україна бореться. Бореться знесилена, знекровлена, під пильним оком колонізаторів, бореться, бореться. Не тікає від боротьби. Величезна, на одній шостій суходолу нашої планети, могутня московська імперія України не скорила. Що більше! Сама Україна розвалить ту імперію назавжди (Павло Штепа).

3. Подані слова прочитайте вголос, запишіть фонетичною транскрипцією. Відзначте усі випадки видозміни приголосних, скваліфікуйте їх. Які з них відбиті на письмі?

З джазом, свято, зчеплення, радість, безчинство, життя, принісши, нижче, вести, журишся, соняшник, відвізши, намажся, на ключці, бджола, короткий, ворітця, на грушці, копитце, матч, з попелу, розказати, скинути, хоч би.

4. Віднайдіть у літературі вислів, що засвідчує важливу роль мови в житті людини й народу. Підкресліть у ньому слова, у яких відбувається асиміляція. З'ясуйте, основні її ознаки: повна, часткова; прогресивна, регресивна; за дзвінкістю, за глухістю, за м'якістю, за місцем і способом творення.

ЗМІНИ ЗВУКІВ У МОВНОМУ ПОТОЦІ (продовження)

Основні питання теми

1. Різні види асиміляції приголосних в українській мові.
2. Дисиміляція приголосних
3. Подовження приголосних звуків, умови їх з'яви.
4. Спрощення в групах приголосних.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Чим спричинена з'ява подовжених приголосних в українській мові?
- У чому особливість спрощення як фонетичного явища? У яких випадках воно не отримує відображення на письмі?

Пошуково-творчі завдання

1. З наведеного тексту виберіть слова, які характеризують явище асиміляції та встановіть її різновид.

Історія й література – це не просто шкільні предмети, це твій і твого народу, людства цілого родовід. Перша дисципліна – у фактах, іменах і датах, друга – в образах та художніх засобах, обидві діють і на твій розум, і на фантазію, а чим сильніший,

переконливіший цей вплив, тим міцніший розум і багатша фантазія, тим більша гарантія того, що в будь-якій життєвій ситуації тобі вдасться віднайти у пам'яті аналогію і подолати трудність. Історична пам'ять, художня правда... За ними та сфера нашої мови, що зветься історизмами й засобами образності. Перша не дозволить тобі стати безридним, друга – безсердечним, обидві ж навчать відрізняти правду від обману, добродійність від облудності (Надія Бабич).

2. *Випишіть окремо слова з фонетичним і морфологічним подовженням звуків.*

Зелена поросль з теплої ріллі.
Суцвіття перше з яблунь на гіллі.
Весняний грім. Веселий шум лісів.
І солов'я безжурний ранній спів.
Благословенна в бою ран
степів широчина бездонна.
Барвішають палаючі узлісся.
Під вікнами розкинувся і розрісся
В завітті фіолетовий мороз (Дмитро Луценко).

3. *Покажіть, як проходив процес дисиміляції у словах **плести, прясти муляр, голічерева**.*

4. *Враховуючи дію дисиміляції приголосних, доведіть, що в словах **рука, рушник, рушниця** генетично спільний корінь.*

5. *Яке зі слів наведеного речення демонструє відхилення від сучасної літературної норми. Дією якого фонетичного закону це відхилення зумовлене?*

Було і є, і вічно буде це свято соняшних утіх: твоїх палких обіймів чудо і ніжність пестоців моїх (Наталя Лівицька-Холодна).

6. На місці крапок, де потрібно, вставте пропущені літери. Свій вибір обґрунтуйте.

Балас...ний, ціліс...ний, очис...ний, доблес...ний, контраст...ний, свис...нути, студент...ський, сер...це, фашист...ський, виїз...ний, со...нце, хрус...нути, дилетант...ський, проїз...ний, шіст...сот, облас...ний, аген...ство, капос...ний, хвас...ливий, пристрас...ний, перс...ні.

ФОНОЛОГІЯ.

ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Основні питання теми

1. Фонологія. Поняття про фонему та її основні функції.
2. Фонема і варіанти фонем.
3. Головні вияви і варіанти голосних фонем.
4. Головні вияви і варіанти приголосних фонем.
5. Фонематична транскрипція.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що таке фонологія як мовознавча наука? Який із аспектів мовних звуків вона досліджує?
- Як визначають фонему в сучасному мовознавстві? Чи є вона двобічною одиницею мови, тобто чи має вона план змісту і план вираження?
- У чому полягає відмінність між фонемою і звуком?
- Хто ввів термін «фонема» у науковий обіг? Назвіть дослідників, зокрема українських, що досліджували фонему як одиницю мови?
- Які функції виконують фонема у системі мови? Наведіть приклади.
- Що являє собою фонологічна система української мови в кількісному і якісному планах?

- Який, на вашу думку, процес засвідчений у таких фрагментах праці Юрія Шевельова «Історична фонологія української мови»:

А) «Порівняння успадкованої від праслов'янської мови системи голосних з наслідками її розвитку під протоукраїнську добу (VI–XI ст. – уточнення наше, М. Ф.) засвідчує радикальне зменшення їхньої кількості. З 14 повноцінних голосних фонем, а також двох нефонологічних носових голосних і чотирьох “функціональних дифтонгів” – укупі 20 голосних – ця система скоротилася до 9 одиниць».

Б) «Рівнобіжно зі зменшенням кількості голосних звуків і голосних фонем склад приголосних зростає. На місці первинної системи з 15 приголосних наприкінці передісторичної епохи постає система з 31 або 30 приголосних» (Шевельов, 2002, с. 262).

- Опрацювавши фрагмент підручника І. Ющука «Українська мова» (с. 76–78) з'ясуйте, за якими ознаками розрізняють голосні фонemi, а за якими – приголосні?

- Які ознаки фонем можуть спричинитися до сплутування звуків – диференційні чи нейтральні – і в якій позиції?

- Фонemi, за твердженням Петра Коструби, можуть утворювати фонологічні кореляції? За якої умови вони їх утворюють? Наведіть приклади таких кореляцій.

- Що таке алофони? Чому вони бувають?

- Чим фонологічна транскрипція відрізняється від фонетичної?

Продemonструйте цю відмінність на конкретних прикладах.

Пошуково-творчі завдання

1. Назвіть фонemi, то мають такі ознаки:

Приголосна, сонорна, передньоязикова, вібрант, тверда.

Голосна, переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізована

Приголосна, шумна, глуха, передньоязикова, щілинна, свистяча, м'яка.

Голосна, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізована.

Приголосна, сонорна, губна, зімкнено-прохідна, носова, тверда.

Голосна, переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізована.

Приголосна, шумна, дзвінка, щілинна, передньоязикова, тверда.

Голосна, заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізована.

Приголосна, шумна, дзвінка, щілинна, гортанна, тверда.

Приголосна, сонорна, середньоязикова, щілинна, м'яка.

Складіть із них слова й запишіть їх.

2. Схарактеризуйте голосні і приголосні фонем, з яких складаються слова щастя, Україна, відвага, боротьба.

3. Однаковими чи різними фонемами починаються наведені слова?

Чарка – чільний, фарба – фігура, рад – ряд, бик – бік, дух – дяк, там – тісто.

4. Запишіть слова фонетичною й фонематичною транскрипціями. Назвіть початкові фонем в кожному зі слів. Чи збігається їхня кількість із кількістю слів? Свій висновок обґрунтуйте.

Вареник, пюпітр, лава, сито, коло, папір, диво, жито, лялька, сяйво, дьоготь, вітер, кіно, жінка.

5. Запишіть фрагмент вашої улюбленої пісні (2 строфи). З'ясуйте, чи всі фонем української мови в ньому використано. Сформууйте два стовпчики (рядки) фонем: 1 – які використано у наведеному Вами фрагменті; 2 – які не використано. Виконайте фонематичний аналіз двох слів.

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ В СИСТЕМІ ГОЛОСНИХ

І ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ

Основні питання теми

1. Поняття історичного чергування. Морфонологія як наука, зокрема, про історичні чергування фонем.

2. Найдавніші чергування голосних фонем.
3. Чергування голосних фонем, зумовлені падінням зредукованих фонем.
4. Різновиди чергування приголосних у системі фонем сучасної української мови.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. *Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:*

- Що таке історичне чергування? Яка його природа? У чому полягає його відмінність від фонетичних змін?
- Яка спеціальна лінгвістична наука вивчає історичні чергування? Подайте її визначення? Хто з учених долучився до її становлення та розвитку?
- Чим, на вашу думку, зумовлене виокремлення найдавніших чергувань голосних? Які типи цих чергувань наявні в системі сучасної української мови? Проілюструйте свою відповідь прикладами.
- У чому полягає сутність терміна «падіння зредукованих голосних»? Яку зміну в системі фонетичних одиниць української мови воно зумовило?
- Які типи чергувань голосних фонем спричинені падінням зредукованих? Наведіть приклади.
- Чи можна стверджувати, що правило чергування *о, е* з *і* не має винятків? Свою відповідь обґрунтуйте? На чому заснована відмінність між закономірним і незакономірним чергуванням *о, е* з *і*?
- Які типи формують підсистему чергувань у системі приголосних фонем? Які процеси вони супроводжують?

Пошуково-творчі завдання

1. *Відзначте в поданих реченнях слова з наявними чи можливими чергуваннями голосних фонем. Чи наявні серед них випадки незакономірних чергувань голосних [о] та [е] з [і]?*

1. Даремно осінні дощі стіною стоять перед нами (Анатолій Кичинський).
2. Мій і без того похмурий настрій зненацька доповнило безплатне кресендо: небо тріснуло, почався справжній шторм. Зі зливою, градом, блискавками, громом і шквальним вітром (Ірена Карпа). 3. Буря і справді всіх розігнала з Перапертузи. Крім нас двох і привітного охоронця, було максимум трое-четверо любителів дощової історії. І всі вони розосередилися по території фортеці з її зовнішніми і внутрішніми мурами, казематами, церквою та купою інших напівзруйнованих приміщень і переходів (Ірена Карпа). 3. Переконаймо в тім іще й самі себе: не дарма і жита, і небо голубе, і криниці, і мова, й чорнобривці, не дарма тато вчить до мозолів тебе, а мати ніжно гладить по голівці... (Йосип Осецький).

2. У поданих реченнях знайдіть випадки різноманітних чергувань приголосних, що відбуваються при словотворенні та словозміні.

1. Важко, друзі, кривді потурати, важко, друзі, правди не знайти (Ольга Яворська). 2. Між будинками свище протяг, та не рветься між ними нить. Мов листочок, вікно навпроти крізь простуджену ніч летить (Анатолій Кичинський). 3. Серпнева ніч у місті задушлива. На Київ пливе густий потік розпеченої крони каштанів, лип, тополь (Наталія Білоцерківець). 4. Грім буркоче спересердя, ллє без всякого жалю (Ірина Жиленко). 5. Величезні, гігантські кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах (Михайло Коцюбинський). 6. Так рясно квіти виповнили очі, що в них немає місця і для книг (Ірина Жиленко). 7. Тепло, тихо, ні вітерцю, ні хмариночки, небо синє, а сонце не бліде, не осіннє, навіть припікає (Микола Білкун). 8. Усе на землі іграшкове, на місяці – справжнє, либонь; І сріберні щастя підкови. І вічний бездимний вогонь (Ігор Муратов). 9. Земля моя солодка, люблю її гірку (Ірина Жиленко).

3. До кожного з наведених слів допишіть таку його форму (або утворіть споріднене слово), щоб у кожній парі було представлене чергування [o], [e] з [i] або [i] з [o], [e].

Звільнення, ходити, збоку, ввічливість, стройовик, шість, папери, навідний, спокійно, спосіб, гамір, весільний, відомість, постіль, загін, ліг, ременя, двірник, поклін, надвечір'я, спекти, отвір, свої.

4. У вірші Ліни Костенко “Лейтмотив щастя” знайдіть випадки наявних або можливих історичних чергувань фонем. Поясніть, якими чинними в давню епоху фонетичними законами вони зумовлені.

Мені страшно признатися: я щаслива.

Минають роки, а ти мені люб.

Шаліє любові тропічна злива –
землі і неба шалений шлюб.

Вколисана в ніч, тобою омила,
хитає мене серед білого дня.

Ковшами самотності сплачене мито –
за всі незнання і за всі навмання.

Нещасть моїх золоті обжинки.

Душе моя, аж тепер сп'янилась.

Ох, я не Фауст. Я тільки жінка.

Я не скажу: “Хвилино, спинись!”

Хвилино, будь!

Лише не хвилиною,
а цілим життям – хвилею і тривож!

**Аж поки мене понесуть із калиною
туди ... ну, звідки ... Тоді вже що ж ...**

– Поясніть, як Ви розумієте зміст виділеного речення. На який звичай воно вказує?

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ В СИСТЕМІ ГОЛОСНИХ ТА ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ (продовження)

Пошуково-творчі завдання

1. Доведіть, що в наведених нижче словах можливе чергування *е, о* з фонемним нулем (*∅*) або ж навпаки – фонемного нуля (*∅*) з *е* або *о*.

Пень, ставок, травень, ковзанка, швець, пекло, церква, масло, вівця, сонце.

2. Поясніть, чому в наведених словах *[e]* в позиції після шиплячих та *[j]* не змінилося на *[o]*.

Почесний, напоєна, чаєчка, настроєний, джерело, за межею, душевний, змучений, краєчок, червоний, ущелина, чашечка.

3. Прочитайте вірш Ольги Яворської, поміркуйте над його назвою. Відшукайте слова з наявними або можливими історичними чергуваннями фонем. Запишіть їх у парі зі словоформами чи спільнокореневими словами, які ці чергування засвідчують.

Весняна елегія

Весна долонею торкнулася беріз,
Осяяла промінням небосхили,
Бруньки вночі на соснах засвітила,
Відвідавши старий карпатський ліс.

Завібрував привільно верболіз
Роса травицю спозарання вмила,
Що килимом простерлася по схилах,
Сіренький котик на паркан заліз.

Так солодко і щемно навкруги,

Гірська ріка штурмує береги,
Фіалка покрадьки визиркує на волю.

Розбуджений, розморений землі
Співають гімн небесні скрипалі,
Кружляє вітер-танцюрист по полю (Ольга Яворська).

4. До поданих слів доберіть споріднені слова з усіма можливими чергуваннями приголосних фонем, що виділені.

Сердитись, сті^жок, тру^сити, то^пити, пасі^ка, сусід^ка, про^сити, кни^жка, парубо^к, колис^ка, Буг, баті^г, бо^ковий, яблу^ко, ходи^ти, лу^г, пи^ти то^кар, поводи^тись, приї^здити, сади^ти, ка^пати, зем^ний, би^ти, ско^чити, ло^мити, пе^кти, рі^зати, пла^кати, му^ха, ру^ка, дру^г, рі^жуть, плес^кати, сі^кти, уті^кати, ти^ша.

РОЗДІЛ II. ЛЕКСИКОЛОГІЯ І ФРАЗЕОЛОГІЯ

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК НАУКИ. СЛОВО В ЛЕКСИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ОДНОЗНАЧНІ Й БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

Основні питання теми

1. Поняття лексикології як самостійної лінгвістичної дисципліни.
2. Слово – основна мовна одиниця, його ознаки. Слово й поняття.
3. Лексичне значення слова. Повнозначні й неповнозначні слова.
4. Основні типи лексичних значень.
5. Багатозначні слова. Типи перенесення лексичних значень.
6. Зміни в семантичній структурі слова: звуження та розширення семантики.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що вивчає лексикологія як розділ науки про мову? Схарактеризуйте її предмет і завдання.
- У яких аспектах розглядають сьогодні предмет лексикології як науки?
- Що таке слово як одиниця мови? Які функції й ознаки йому властиві?
- Яку думку обстоює Олександр Потебня в такому з тверджень своєї праці «Думка і мова» (Потебня, 1985, с. 72)?

«Легко переконатися, що широка основа людської діяльності потомків, яка підготовляється предками, не в спадкових фізіологічних розміщеннях тіла й не в матеріальних пам'ятках попереднього життя. Без слова людина б залишилася дикуном серед найвитонченіших творів мистецтва, серед машин, карт і т. п., хоч би бачила на ділі вживання цих предметів, бо як же навчати німим прикладом навіть наук, які вимагають

наочності, як передати без слів такі поняття, як наука, істина та ін.? Одне тільки слово є *monumentum aere perennius**; одне воно відноситься до всіх інших засобів прогресу (до яких не належить їх джерело людська природа) як перший і основний».

**Monumentum aere perennius* (лат.) – пам'ятник, міцніший за мідь.

- На думку Івана Вихованця, слову належить центральне місце в системі мови (Вихованець, 1988, с. 5). Як би Ви аргументували слушність цієї думки вченого?

- Чи тотожними феноменами є поняття й слово?

- Що називають лексичним значенням слова? Чи всім словам мови воно властиве?

- Український лексиколог Лідія Лисиченко, розкриваючи в праці «Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти» зміст поняття і терміна «лексичне значення слова», зазначила:

«Насправді ж у процесі пізнання людина не тільки вивчає явища, а й визначає певні відношення між собою і ними, оцінює їх роль в своєму бутті: добре і зле, корисне і шкідливе, приємне і відразливе і т. п. Створюючи слова, людина не тільки позначає певні явища, а вже в самому слові виражає і своє ставлення до них» (Лисиченко, 2008, с. 15).

Чи можуть слугувати підтвердженням зазначеному пари слів на зразок *соратник – поплічник, говорити – базікати* тощо?

- Які типи лексичних значень розрізняють у лексикології?

- Що таке багатозначність слова? Чим вона зумовлена? Яка її роль у системі мови?

- Яка різниця між переносним значенням слова і переносним уживанням слова?

- Як виникають переносне значення слова й переносне вживання слова?

- Які зміни можуть відбуватися у складі лексичних значень слів?

- Як, на Вашу думку, треба розуміти наведені нижче слова Олександра Потебні про прозорість мови, зокрема в контексті переносного вживання слів?

«В організованому суспільстві з серйозним ставленням до літератури складається і по відношенню до писемної мови громадська совість, чуття користі, міри і краси, які однаково зв'язують письменника і читача. Думка повинна розвиватися, отже, і мова повинна рости, але непомітно, як трава росте. Все, що зупиняє на самому слові, будь-яка не тільки неясність, але помітна незвичайність його відволікає увагу від змісту. Лише прозорість мови дає змісту можливість діяти легко, сильно, художньо» (Потебня, 1985, с. 172).

Пошуково-творчі завдання

1. Згрупуйте слова зі спільним значенням, запишіть їх, давши кожній групі узагальнену (родову) назву.

Зразок: Рослини: мак, жито, ...

Космонавт, пісок, ніжність, стіл, біганина, тракторист, молоко, стілець, глина, олень, ластівка, пшениця, горобець, колібрі, радість, шафа, ходіння, сир, снігур, бетон, нутрія, інженер, овес, самотність, цукор, орел, скло, ховрах, лікар, мак.

2. Спишіть речення, визначивши – самостійно чи за допомогою словника – різні значення слова *земля*. Визначте, яке (які) з цих значень є головними (головним).

1. Стрілянина рідшала, на землю сіявся вечір, призахідне сонце пронизуючи пелену диму, било в очі кривавим блиском (Василь Шкляр).
2. Якийсь час пливли вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні (Михайло Коцюбинський). 3. Нехай розвідниками в небо летять супутники Землі (Максим Рильський). 4. Земля плаче в кайданах (Тарас Шевченко). 5. А ще ніби недавно всяке із села старалося вибратися на хутір чи гналось за море в чужі землі (Борис Харчук). 6. Земля набирала сили, хліба помітно зеленішали, ніби набрякали зеленим соком (Олесь Гончар).

3. Прочитайте текст. Про що він? Поміркуйте над його назвою. Подайте власний її варіант. Які зі слів цього тексту не співвідносні з поняттям, запишіть їх. Скориставшись тлумачним словником, встановіть значення виділених слів.

Самому собі

Ти будь у мене, як небо осіннє, уночі – **тверда**. Будь чиста, як плуг, що оре. Будь мамою, що нічки темненької дитину хитає та тихенько-тихенько до сну **приспівує**. Вбирайся, як дівчина рано вбирається, як виходить у сад до милого, і так ще вбирайся.

Шепчи до людей, як ярочок до берега шепче. Ломи, як блискавка, що найдужчого дуба палить і коле. Плач, як ті мільйони плачуть, що тінню по світі **вандрують**.

Біжи, як пристрасті мої, що їх більше батогів гонить, як сонце має проміння, лови чужі пристрасті та сплітайся з ними та разом спалюйтеся.

Як **знеможеш**, то сядь на вербу та дивися на став **тихий**. Така будь, моя **бесідо!** (Василь Стефаник).

4. У наведених реченнях відшукайте слова, вжиті в переносному значенні. Поясніть, за якою ознакою відбулося перенесення значення.

1. Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою (Тарас Шевченко).
2. Блакитними річками тече льон (Михайло Коцюбинський). 3. Які ж пишногубі троянди! (Іван Драч). 4. Стоять озера в пригорщах долин (Ліна Костенко). 5. А час ішов: весною – сіячем, улітку – косарем, восени – молотником, узимку – мірошником (Михайло Стельмах). 6. Уже вишневі зацвіли сади і сніг пахучий падає на воду; піднялися крила сонних вітряків. І черешню білу вітер розбудив (Максим Рильський). 7. Між співами тюремних горобців причулося – синичка заспівала і тонко-тонко прясти почала тугеньку цівку болю (Василь Стус). 8. Він також схожий видом був на мене, ті ж брови, той же в погляді блават (Дмитро Павличко). 9. Цирк гнівався і закипав злобою. Хтось там прокльони кидав

нам свої. Хтось реготався з нашого двобою – не гладіатори, а шахраї! (Дмитро Павличко). 10. А дома десь на вікнах фрески, покриті пилом фоліанти, та на столі – розкритий Данте – кохання Паола й Франчески (Юрій Клен). 11. Привикайте, карі очі, самі ночувати, бо поїхав мій миленький У поле орати (Нар. тв.). 12. Обабіч дороги бредуть з клучочками малі і літні, хустки і бороди, мовчазні, заклопотані, знесилені (Кость Гордієнко).

5. З наведеними словами складіть речення, у яких вони вживалися б у прямому і переносному значеннях. Визначте тип переносних уживань слів (метафора, метонімія, синекдоха).

Зразок: солодкий – солодка страва (пряме значення), солодкий сон (переносне, метафора). – Діти полюбляють *солодкі страви*. *Солодкий сон* перервав дзвінок будильника.

Легкий, село, весняний, зала, сміятись, в'янути, рука, зелений, розв'язати.

6. Користуючись тлумачним словником, з'ясуйте, які значення поданих слів утрачені в сучасній мові.

Ватага, мануфактура, острог, галузь, поїзд, урна.

ОМОНІМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ. ЯВИЩЕ ПАРОНІМІЇ

Основні питання теми

1. Поняття лексичної омонімії.
2. Омонімія та полісемія, способи розмежування омонімів та багатозначних слів.
3. Шляхи виникнення омонімів у мові.
4. Різновиди омонімів і їх стилістичне використання.
5. Пароніми.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- У чому полягає сутність лексичної омонімії?
- У чому різниця між явищами багатозначності й омонімії?
- Якими способами послуговуються мовознавці для розмежування омонімів і багатозначних слів?
- Якими шляхами з'являються в мові омоніми?
- Як класифікують в мовознавстві омоніми?
- Які функції виконують омоніми в мовленні?
- Що таке пароніми і як вони з'являються в мові?
- Скориставшись різними тлумачними словниками, відшукайте приклади на підтвердження такої думки дослідниці Світлани Кантемір:

«... “завершеність“ чи “незавершеність“ процесу розпаду полісемії на омоніми належить до найбільш нерозв'язаних і спірних питань у галузі розмежування полісемії й омонімії» (Кантемір, 2012, с. 105).

Пошуково-творчі завдання

1. У наведених реченнях відшукайте омоніми, з'ясуйте їхні граматичні ознаки, встановіть різновид.

1. Я римую до рими риму, відкидаю підробки й копії; – всі дороги ведуть до Риму!.. Всі дороги ведуть до утопії (Микола Петренко). 2. Теплий вітре, шуми, ясне сонце, в zenіті світи, ми будуєм для щастя світи (Володимир Сосюра). 3. Тарас Шевченко – національний поет, і в цім його сила (Володимир Жаботинський). 4. Коли уран страшливий попіл сипав на гонор наш, здурівши від пожеж, – «Тарас Шевченко» підійшов під Прип'ять: Як все горить – я мушу, люди, теж (Микола Петренко). 5. Та все-таки боявся переваги своєї, непохопної в чаду. А він горів, запалений від спраги, ждав нападу, хоч знав – не нападу (Дмитро Павличко). 6. Ти наперед захищений вищою волею від тих страждань, яких не витримав би (Юрій Андрухович). 7. Виявилося, що Уля справді ровесниця Вероніки, що волею долі вона опинилася в

будинку двоюрідної тітки й не хоче сидіти в тієї на шії (С. Талан). 8. Чоловічий кандидатський мінімум у материнському розумінні: аби не пив і не бив (Галина Вдовиченко). 9. Щодня я витримую мінімум дві поїздки в тролейбусі в години пік (Світлана Пиркало).

2. До поданих слів відшукайте омонімну пару. Чотири з таких пар уведіть у речення.

Бал, бродити, вид, гриф, діти, ключ, ласка, мати, кадри, пара, перекладати, сонце, на став, три, замок, дорога.

3. До наведених слів доберіть омоніми. Розподіліть неповні омоніми за групами залежно від того, яку функцію в контексті вони можуть виконувати: 1) омоформи; 2) омофони; 3) омографи.

Якось, ніс, парі, сонце, води, протягом, дорога, долі, мати, в'язи, задачі, на березі, поле, буду, добою, мила, затикати, гори, вранці, амур, край, раді, проте, дати, вина, замету, білизна, пошито, господарський, пісні, соляний, втому, крила, карі, став, потри, виполювати, юпітер, назустріч, зоре, світла, обладнання, наніс, вартою, манія, роман, краю, всередині, характерний, доволі, вила, кривий ріг, запекло, синів, навіз, цеглина, линути, перевершити, музика, напам'ять.

4. З'ясуйте різницю в лексичному значенні поданих паронімів. Чотири пари уведіть у речення.

Адреса – адрес, вправа – управа, сильний – силовий, кампанія – компанія, інтелігентний – інтелігентський, редакційний – редакторський, матеріальний – матеріалістичний, продуманий – придуманий, ідеальний – ідеалістичний, реальний – реалістичний, проблемний – проблематичний, музичний – музикальний, агітаторський – агітаційний.

5. Додайте до кожного пароніма таке слово, яке підкреслило б різницю у значенні.

Ароматизований – ароматний; батьків, батьківський; болісний – болючий; виборний – виборчий; вид – вигляд; виконавський – виконавчий; говіркий – говірковий; голосний – голосистий – голосовий; язикатий – язиковий; чорновий – чорнявий; фамільний – фамільярний; відтинок – відтінок; кампанія – компанія; кристалічний – кришталевий – криштальний; репетирувати – репетувати; рятувальний – рятівний – рятівничий; спутати – сплутати; усмішка – посмішка.

СИНОНІМІЯ Й АНТОНІМІЯ ЯК РІЗНОВИДИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ МІЖ СЛОВАМИ

Основні питання теми

1. Поняття лексичної синонімії. Класифікація синонімів.
2. Синонімічний ряд і його структура.
3. Лексичні антоніми, їх класифікація.
4. Джерела виникнення синонімії.
5. Використання синонімів і антонімів у мовленні.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Про які лексико-семантичні процеси йдеться в наведеному нижче фрагменті праці Лідії Лисиченко «Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти». Вставте замість крапок пропущене слово, яке віддзеркалює один із цих процесів.

«У слові, як відомо, фіксуються наслідки пізнавальної діяльності людства. Відкриваючи нові явища і виявляючи в них риси, що зближують їх з іншим явищем, людина виробляла нове значення слова, а визначаючи в певному явищі нові властивості, вона створювала слово-..., що позначає це ж

явище, але з урахуванням нового знання про нього, нового елемента значення» (Лисиченко, 2008, с. 190).

- У чому полягає сутність лексичної синонімії?
- Які розряди синонімів виділяють і чому?
- Що таке синонімічний ряд і яка його структура?
- Як збагачується синоніміка мови та в чому причина з'яви нових її репрезентантів?
- Доведіть, що в одному синонімічному ряду можливі запозичені й діалектні одиниці.
- Що таке антоніми? Чи до кожного слова можна дібрати антонім? Чим це зумовлене?
- З якою метою вживають у мовленні синоніми? А з якою метою вживають антоніми?
- Що, на вашу думку, засвідчує такий фрагмент із «Енеїди» Івана Котляревського?

Вона без всякого обману
І щиро без обиняків
Робила грішним добру шану,
Ремнями драла, мов биків:
Кусала, гризла, бичувала,
Кришила, шкварила, щипала,
Топтала, дряпала, пекла,
Порола, корчила, пиляла,
Вертіла, рвала, шпигувала
І кров із тіла їх пила (Іван Котляревський).

Пошуково-творчі завдання

1. У поданих реченнях визначте синоніми. До якого різновиду вони належать (абсолютні – неповні, однокореневі – різнокореневі, загальномовні – контекстуальні)?

1. Жени, мій коню, рви щосили, хоч серце плаче, тужить, ниє. 2. Морем горе розлилося, так вже мучить, так в'ялить! Пеклом серце зайнялося: тріскає, пече, кипить. 3. Як той дрібний, малий атом не згине без сліду, так стать моя, як той фантом, не згине. 4. В тріскучім шумі конає все: і зойки меві, і стогін мій. 5. Тихо, тихенько спускаються тіни, як муслинові повійні опони, меркнуть на морі криваві рубіни, в лаврі на горах розплакались дзвони (З тв. Петра Карманського). 6. І тієї ночі була завірюха, ревла, шаленіла, стогнала, невпинно сипався сніг, вітер морозом різав очі (Іван Сенченко). 7. За кам'яними стінами й дубовими дверима світ стихнув, онімів, спинився і завмер (Любомир Сеник). 8. Ні. В Андрія є тато, люблячий батько, татусь, татуньо! (Андрій Любка). 9. І дощ розсіявся, розлився, розплескався новинами, експромтами, плітками (Ірина Жиленко).

2. *Порівняйте подані вирази. Чи є вжиті в них дієслова синонімами? Якщо так, то в чому полягає відмінність між ними.*

Мер стверджує
мер доповідає
мер заявляє
мер згадує
мер заперечує
мер припускає
мер звинувачує
мер зазначає
мер натякає
мер вимагає

3. *Доберіть до виділених слів синоніми. Чи доречною буде така заміна?*

1. Над річкою **вечоріє**, прохолоднішає на ніч. 2. На сухому пагорбі по той бік річища **маячило** село, майже зо всіх боків обступлене тихим, оранжевим, як і небо, паводком. 3. Тоді Андрій **прожогом** схоплювався з постелі, **смалив**

цигарки, **никав** по хаті, натикаючись на стільці і гуркаючи ними об підлогу... 4. Як тільки сонце **виринуло** з-за перелогів і степ усміхнувся до нього рум'яними росами, почули куренівці далекий **грізний** гуркіт, що все наближався і наближався (З тв. Григорія Тютюнника).

4. Встановіть стилістичну функцію використаних Лесею Українкою парних синонімів.

Всім гордим-пишним честь була і слава, зневаженим-ображеним – погорда. 2. У чорную хмару зібралася туга моя, огнем-блискавицею жаль мій по ній розточився. 3. Промчалась та буря-негода палка надо мною, але не зломила мене, до землі не прибила. 4. Мені жаль-туга навісна так палить душу й тіло, та безталанниця сумна мене слізьми струїла. 5. Народ наш, мов дитя, сліпее зроду, ніколи світа-сонця не видав. 6. Вчора грало-шуміло воно (море) при ясній, спокійній годині. 7. Ти чуєш, як бринить струна якась тремтяча? Тремтить-бринить, немов сльоза гаряча, тут, в глибині. 8. От став Білий Палянин до літ доходити, став він собі думати-гадати, про своє життя розважати... 9. Реве-гуде негодонька, негодоньки не боюся... 10. А в серці розкішно цвіте-процвітає злотистая квітка – надія (З тв. Лесі Українки).

5. У поданих реченнях відшукайте антоніми та з'ясуйте їхню частиномовну належність. Які з них загальномовні, а які – контекстуальні?

1. Мала іскра висаджує в повітря міські мури. З маленького зерна виходить велика яблуна. Шум легенький повітря є випущене з уст слово, та часто воно або ранить (смертельно), або оживлює душу і додає їй відвагу (Дмитро Донцов). 2. Злість і доброта панують поруч, як життя і смерть (Євген Куртяк). 3. В світлу годину й печальну варту тримає слово в просторі синьої далі... (Любомир Сеник). 4. Осінь усміхається, зітхає, золотом стіка додолу клен. Сутінками року називають місяць листопад іще здавен (Євген Гуцало).

6. До слів, поданих у лівій колонці, допишіть різнокореневі антоніми, а до слів, поданих у правій, – однокореневі.

щастя	щастя
молодість	красивий
друг	талановитий
холодно	здоровий
здоровий	порядок

7. Доберіть і запишіть антоніми до слів **тихий** і **темний** у поданих словосполученнях.

1. Тихий голос, тихий крок, тиха їзда, тиха розмова, тихий дощ, тиха людина, тиха ніч, тиха година, тихе море, тиха погода, тиха вулиця, тихий сон, тихі коні, тихе джерело, тихий вітер.

2. Темна кімната, темна ніч, темний день, темна справа, темне волосся, темна людина, темний час, темне місце, темна історія.

8. У наведених реченнях визначте слова, які передають протилежний зміст. Який термін використовують для позначення цього різновиду антонімії?

1. Не вводьте мене, вдову, в славу (Іван Нечуй-Левицький). 2. Він її так любить, що за кулаками вона й світу не бачить (Євген Гуцало). 3. Бард кучерявий, мов макітра (Іван Драч). 4. Така хата тепла, що спотієш, дрижачи. 5. Такий добрий, що в ложці води втопив би. 6. Любити, як сіль в оці і тернину в боці.

9. Виділіть синоніми й антоніми в наведених фрагментах текстів. Встановіть, із якою метою їх ужито.

1. Малесенька, малюсінька, манюнька,
одним одна, самісінька-сама,
на яблуні розкрила дзьобик брунька,

а навкруги – куди не глянь – зима.

Така стоїть у світі холоднеча!

Такі сніги. А брунька за своє:

Лишень розкрила дзьобик – і щебече,

Витьохкує, цвірінькає, кує (Анатолій Кичинський).

2. Настала осінь. Срібно забриніла павутинка бабиного літа. З обважнілих яблунь саду почали падати стиглі плоди. До нього прийшли люди з кошиками і драбинами. Вони обривали яблука, милувалися ними й казали:

– Гарно вродив сад. Цього року політок на яблука.

Дерева полегшено потягались, розпростовували звільнене гілля і гордо позирали на повні кошики (За Зіркою Мензатюк).

3. Перед нашою молоддю стоїть блискуче завдання – стати батьками майбутнього своєї нації.

Хай же ж вона не зрікається цієї честі, виховуючись лише на сірих рядовиків. Нашій масі потрібні провідники в усіх ділянках життя, і хай кожний не підтинає собі добровільно крила, а лише старається розгорнути їх якнайширше.

Хай пам'ятає, що хто готує себе лише на те, щоб впрягтися до плуга, завжди матиме погоничів (Олена Теліга).

4. Мій Господи, Тебе я не виню, що сотворив мене з води й вогню, з брехні і правди, гніву й доброти, зі смутку й радості, з любові й мсти (Дмитро Павличко).

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ

Основні питання теми

1. Формування лексичної системи української мови. Фонетичні та граматичні ознаки власне українських слів.
2. Старослов'янізми в українській мові, їх основні ознаки.

3. Лексична взаємодія української мови з іншими слов'янськими мовами.
4. Запозичення з неслов'янських мов, їх фонетичні і словотворчі ознаки.
5. Розвиток лексичної системи української мови та проблеми пуризму.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Якими шляхами поповнювано лексичний склад кожної мови, зокрема української? Які розряди лексики за походженням відповідно до цього розрізняють?
- Чи однорідною є питома лексика української мови? Поясніть, чому Ви так вважаєте?
- У чому своєрідність спільноіндоевропейського шару лексики?
- Якою є визначальна характеристика праслов'янської лексики?
- За якими ознаками розпізнають власне українські слова?
- На які групи розподіляють запозичену лексику?
- За якими ознаками можна розпізнати запозичені слова в складі української лексики?
- Чи просто, на вашу думку, відрізнити екзотизми від варваризмів?
- Які одиниці словника називають інтернаціоналізмами?
- Що вважають лексичними кальками?
- Які причини лексичних запозичень?
- Як ви розумієте вислів відомого американського лінгвіста ХХ ст. Ейнара Інгвальда Гаугена стосовно запозичень: «Кожне запозичення починається з інновації»?
- Якими міркуваннями керувався, на вашу думку, Іван Огієнко, стверджуючи: «Запозичення – один із найважливіших факторів розвитку будь-якої культурної мови»?

- Як узгодити ці міркування з наведеними нижче твердженнями?

А) «Якщо мовці, замість карбувати слова на основі питомої лексики та власних словотвірних засобів і моделей, сліпо копіюватимуть чужомовні зразки, а ми, мовознавці, будемо цей сумнівний досвід незворушно пропагувати, тоді самобутність української мови бачиться в не вельми світлих барвах. Коли мова покірливо переймає вироблене іншою мовою, буквально загрузаючи в позичках, вона втрачає здатність до саморозвитку. Запозичення, хоч і збагачують мову, хоч і розширюють її словник, але водночас притлумлюють її внутрішні сили та можливості. І тоді збагачення парадоксальним чином обертається на збіднення.

Не забуваймо, що чужі слова – важливий, але не єдиний засіб позначати нові речі» (Павло Селігей).

Б) «Потік іноземних слів, що пре в усі сфери нашого теперішнього життя, щось несе. Нам зблизька погано видно, це потім виявиться сповна. Але й тепер зрозуміло: потік той не прозорий і не нейтральний. Для порівняння згадаймо історію і хоч би те, як появилось слово «експропріація». Чому більшовики скористалися ним, а не, скажімо, знайомими словами: перерозподіл, грабунок, чи просто, як це буде в перекладі – позбавлення власності. Вони сховалися за словом «експропріація», щоб їх не впізнали, як маскуються бандити чорними панчохами. І багатьох – мільйони – таки звели. Без чужих слів це було б зробити важче» (Роман Дідула).

- Що таке пуризм та які причини з'яви в мовознавстві цього явища і його прихильників? Є він, пуризм, сьогодні анахронізмом чи все ж актуальним для мови і суспільства загалом?

- Скориставшись наведеним нижче фрагментом, встановіть, яку думку намагався донести до своїх читачів відомий україніст Олександр Рибалко у статті «Ви знаєте про лещетарський клуб?»

«Чи знаєте ви підручник **руханки**, написаний Франковим сином Петром? А чи читали ви Антоничів вірш «Сітківка». Чи чули щось про Карпатський

лещетарський клуб? Коли ваші відповіді ствердні, то маємо надію, що впораєтеся із запитаннями цієї вікторини.

Які правічні українські назви мають такі види спорту:

1. Баскетбол. 2. Бобслей. 3. Волейбол. 4. Гімнастика. 5. Лижний спорт. 6. Парусний спорт. 7. Теніс. 8. Футбол. 9. Шашки. 10. Хокей.

<...> Майже всі ці терміни виникли у перші десятиріччя ХХ ст. в Галичині. І досі побутують серед українців у діаспорі, відображають шлях творення української термінології на рідному ґрунті, до того ж у багатонаціональному середовищі. Проте на тлі сьогочасної мовної руїни вони, позабувані, сприймаються радше як словесна екзотика, своєрідні мовні старожитності» (Правдиве, 2010, с. 23). Відповіді до вікторини:

1. Кошиківка. 2. Санкарство. 3. Відбиванка.
4. Руханка. 5. Лещетарство, лижварсвто.
6. Вітрильництво. 7. Сітківка. 8. Копаний
м'яч. 9. Дамки. Гаківка.

• Які словники допомагають встановити походження слова? Чи є такі словники в українському мовознавстві? Якщо так, то назвіть їх.

Пошуково-творчі завдання

1. Прочитайте вірш. Чи всі слова, вжиті в ньому, є питомими одиницями? Свою відповідь обґрунтуйте.

Пророцтво

Коли надійдуть танки й бетеери,
І вдарить по знаменах кулемет, —
Ті вмруть, а ті сховаються в печери.
Та на майдані лишиться поет.
Він буде сам під кулями стояти
Без наляку й жалю, як Прометей,
І кров стече... Рабів народить мати,
Та він оберне знову їх в людей!

Він знов оберне в Дух скорботне тління,
Знов нагадає хто ми, звідкіля.
І знов на площах закричить каміння,
І вбивці рушать знов з-під стін Кремля.
Знов буде бій! Будуть підступні чвари,
Знов честь укрита буде наяву,
І знову нас клястимуть яничари,
Навколішки вітаючи Москву.
І знов розтануть людських душ мерзлоти,
І знов імперію ошкірить сказ,
І буде так продовжуватись доти,
Допоки правда не прийде до нас.
В століттях буде так! І жодна зміна
Не станеться в перебігу епох,
Допоки не воскресне Україна,
Бо Він так хоче – наш безсмертний Бог! (Дмитро Павличко).

2. Уведіть у словосполучення власне українські слова.

Борошно, бруднити, вибагливий, вишуканий, віхола, гаятися, глузувати, громада, досконалість, дотепний, дошкуляти, жнива, завзяття, заздальгідь, зайвий, заплава, засмаглий, захарашувати, збиткуватися.

3. Випишіть старослов'янізми. Вкажіть ознаки (фонетичні, морфологічні, лексичні), які на них вказують. Визначте, яку стилістичну роль виконують старослов'янізми в реченнях цієї вправи (урочистість вислову, іронічне чи сатиричне забарвлення тощо).

1. А тюрм! А люду!.. Що й лічить! Од молдованина до фіна на всіх языках все мовчить, бо благоденствує! 2. Все упованіє моє на тебе, мій пресвітлий раю, на милосердіє твоє, все упованіє моє на тебе, мати, возлагаю. Святая сило всіх святих! Пренепорочная, благая! (...) Воззри, Пречистая, на їх ... 3. А ти,

всевидающе око! Чи ти дивилося звисока, як сотнями в кайданах гнали в Сибір невольників святих. 4. Хотілося б зігнать оскому на коронованих главах, на тих помазанниках божих (З тв. Тараса Шевченка). 5. Не слід би закладати руки та ждати з неба благодаті (Іван Франко). 6. Да святиться навіки працелюбність Франкова, невсипуща тружденність каменярського слова, спрагота громадянства, співчутливості рана, завзятущість мужицька, ненатомність титана (Дмитро Павличко). 7. Не вставайте, вожді, якщо згоди нема, якщо гімн ворожді грає ваша сурма (Дмитро Павличко). 8. ми не заручені ми не приречені ми одне одним як сонцем обпечені ми одне одним з нічого сотворені нам дозволяється бути прозорими ... (Юрій Іздрик).

4. Користуючись словниками, з'ясуйте походження та значення поданих слів, визначте сферу їх використання.

Акція, альянс, інгаляція, деномінація, депортація, дефляція, еміграція, екіпаж, меморандум, менталітет, конвертація, капелан, корупція, інтеграція, опозиція, пролонгація, рейтинг, імпічмент, інвестор, пілотаж, суверенітет, фракція, федерація.

5. Виберіть із «Іншомовного словника» десять слів із їх визначеннями, що засвоєні українською мовою з мов, які не належать до індоєвропейської мовної сім'ї, складіть з ними речення.

6. У наведених реченнях виділіть запозичені слова. Що вирізняє з-посеред них виділені одиниці? Встановіть значення підкресленого слова, доберіть до нього синоніми.

1. Натиснувши на кнопку **POWER**, жінка оскліло сидить перед амальгамою екрана свого ноутбука (Любов Голота). 3. Відійдеш від мене, як мрія весняна, як урвана фраза дивної сонати. Не раз моя туга ме гірко ридати за щастям, що зблисло, гей **фата моргана** (Петро Карманський).

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ ЗА СТУПЕНЕМ УЖИВАНOSTІ

Основні питання теми

1. Два шари лексики української мови відповідно до уживання лексичних одиниць.
2. Застарілі слова – архаїзми та історизми.
3. Типи архаїзмів.
4. Неологізми в українській лексиці. Шляхи поповнення лексики новими словами.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Чи є однорідною лексика сучасної української мови з погляду її вживання?
- Які групи одиниць з цього погляду розрізняють?
- Яку лексику називають застарілою?
- Які одиниці належать до неологізмів? Чи може бути неологізмом якесь зі значень слова активного словника мови?
- На які групи поділяють застарілі слова? У чому полягає відмінність між ними?
- Чи можлива активізація застарілих слів? Якщо так, то проілюструйте це конкретним прикладом?
- Товариство галицької «Просвіти» розмістило 03.12.2025 р. на своїй сторінці допис, який завершило наведеними нижче рядками. Про що в цьому дописі, на вашу думку, йшлося та з якою метою?

Відродження давніх слів – це спосіб оживити не лексику, а й пам'ять народу. Кожен архаїзм чи діалектизм несе в собі частинку історії, відчуття місця й часу, у якому формувалася національна свідомість. Коли ми повертаємо ці слова у мовлення, то зберігаємо голос предків, який нагадує, хто ми є. Мова стає

живою лише тоді, коли її плекати – говорити нею з любов'ю, уважно слухати її звучання й передавати наступним поколінням не лише слова, а й дух, що в них закладений.

- Про що, на вашу думку свідчить наведений нижче фрагмент із монографії Олександра Тараненка?

«У сучасних словниках цей сполучник [*позаяк* – М. Ф.] подають з позначками «рідше» (рос. *поскольку* – укр. *оскільки*, рідше *позаяк*: РУС, 2003), «розм.» (Сл. син., т. 1, с. 77), «нар-розм.» (СУМ 2012) і вже без будь-яких обмежувальних ремарок (РУС 1998, с. 43; РУС-4: до рос. *поскольку*; УТС; СУМ-20). Його вживає або підтримує активізацію його вживання також частина тих українських мовознавців, що пишуть на теми культури й чистоти української мови (див., наприклад: Пономарів 1990, с. 120, 124; Терлак 2009, с. 125; Вакуленко 2018, с. 29–30, який, заперечуючи твердження про відносну недавність появи цього слова в українській мові, засвідчує його наявність в мові творів або листів І. Вагилевича, Я. Головацького, Л. Чопея; див. також Городенська 2010, с. 128). Однак не зайвим при цьому, звичайно, буде згадати й про те, що проти захоплення цим словом виступали філологи, письменники, яких важко запідозрити в тих чи тих «неукраїнських» симпатіях, як проти «дуже незугарно видуманого слова, <...> непотрібного новотвору, недотепного *позаяк* (Левицький 1920, с. 23–24); як штучного галицького новоутвореного злучника» (Огієнко 1924, с. 294), як «штучного» (Курило 1925, с. 153), застарілого (Шерех (Шевельов) 1954, с. 151), як «штучного непотрібного» (Антоненко-Давидович 1991, с. 192–193), як «неоковирного слівця» (Качуровський 1994, с. 45) та ін. (Тараненко, 2024, с. 371–372).

- Ілюстрацією якого лексичного явища й процесу слугує уривок із статті відомого українського мовознавця Є. А. Карпіловської:

«До 2011 року у виборчих бюлетенях в Україні була графа «Проти всіх», що надавала виборцям можливість не підтримувати жодного з кандидатів. У розмовній практиці таких виборців і назвали *противсіх*. Як засвідчив словник

А. М. Нелюби *Словотворчість незалежної України. 1991–2011*, від цього okazіоналізму-зрощення з'явилися й похідні *протівсіхівець, протівсіхство*.

<...> Пішла з життя реалія і разом з нею на периферію системи мови відійшов okazіоналізм *протівсіх* як вербалізація поняття «виборець, який голосує проти всіх кандидатів у бюлетені». Однак його поява свідчить про можливість такого уточнення поняття «виборець» у когнітивному просторі сучасної української мови, про його потенційно можливий аспект. Нині українському мовцеві потрібне пояснення слова *протівсіх*, оскільки поняття не актуалізовано в його мовній свідомості...» (Карпіловська, 2021, с. 119–120).

Пошуково-творчі завдання

1. Зіставте наведені тексти, з'ясуйте, що їх об'єднує та чим вони різняться. Свій висновок обґрунтуйте, ілюструючи прикладами з текстів.

1. Сюди боярин ніколи не заглядав. Тут порядкували стольничі, конюші, биричі, яких було повно в усякому доброму боярському дворі. Та й у своїх пишних палатах Янь не затримувався біля боярині. Жвавий воєвода постійно перебував у поході – то йшов у полюддя за даниною для князя, то в далеку ростовську землю або на Біле озеро м'ятежі придушувати. То укласти з якимось волостелем дрібним чи можним ряд – на мир або на війну. Войовничий Святослав Ярославович утверджував себе в усій землі і лукавством, і льстою, і роздачею земель, і мечем. Кидав свої раті з старшим сином Олегом на половців, посилав їх у поміч лядським воєводам на Віслу супроти чехів. Приймав німецьких послів і вихвалявся перед ними численним **золотом** і **сріблом**, узороччям і хутрами. Аби і в далеких землях знали про його багатство і можуть (Раїса Іванченко).

2. Ми, покоління сучасних юзерів, таки віддалися на поталу технологіям. Та ми не дуже опиралися, ба, наввипередки тюнігувались і апгрейдилися усе новішими й новішим гаджетами, імплантами, ботами, профілями й акаунтами, що якоїсь миті доручили себе всемогутньому техноЛогосу.

Ми покладаємося на бекапи, флешки і дроп-бокси, купуємо пристрої з дедалі більшим резервом пам'яті, беззастережно повертаючись у прадавній і пречистий стан **tabula rasa**, щоправда, із юесбі-портом збоку, бо як без нього? (Марія Титаренко).

2. А) *Встановіть у якому значенні (прямому чи переносному) вжито в тексті № 1 виділені слова? Якщо в переносному, то вкажіть тип перенесення (метафора, метонімія, синекдоха). У цьому ж тексті відшукайте слова, вживані сьогодні в іншому значенні. Як називають такі одиниці в науці про мову?*

Б) *З'ясуйте значення виділеного фрагмента у тексті №2. До якого різновиду запозичень його зараховують?*

3. *Перепишіть слова, утворивши з кожним із них словосполучення, що може бути вжитим у сучасному мовленні. Аргументуйте, до якої групи застарілої лексики належать ці слова.*

Брань, наречуть, зримо, отверзати, злато, глагол, лобзати, вої, ратний, піїт, відати, глава, віщий, п'ядь.

4. *Запишіть слова в три колонки: I – загальноновживані слова; II – неологізми; III – застарілі слова.*

Подія, комп'ютер, копірайтер, я, сервіс, пощо, кулак, гувернантка, мушкет, комсомол, од, добродій, кіноактор, гора, боярин, блекаут, п'ятирічка, літак, кметь, аероплан, продюсер, варяг, ковóркінг, агротехніка, яко, чорний, супермаркет, князь, хаймерс, авангард, фриланс, жона, мисник, купець, троль, телемарафон, оффер, круїз, хата, суверенітет, референдум, батько, чипування, жупан.

5. *Випишіть із поданих речень неологізми (зокрема, індивідуально-авторські), архаїзми та історизми; визначте властиву їм стилістичну роль,*

тобто вкажіть, у яких стилях мови і з якою метою вони здебільшого вживаються, чи мають емоційне забарвлення.

1. Будинок наш був близько від вокзалу, а там – надсадні чорні роботяги – вночі гули незримі паротяги. 2. В реторті вариться коктейль – твоя й моя першооснова, якої давній менестрель шукав із музики і слова. 3. Мій цісарю, хвала тобі – яка щаслива нація, що ти ступив на наш пісок вечірньої пори. Кущем небесним зацвіла ясна ілюмінація, остроги в тебе сріберні. Ти дивишся згори (З віршів Юрія Андруховича). 4. але одного дня розірве інтернет м'який забутий шриффт різкий як біль момент неначе Бог послав той електронний лист як меседж із життя котре було колись. 5. На Київ пада дощик тихий, ростуть розкішні бур'яни. Читають літописні книги засмаглі клени восени. Понад минулими літами спадає смуглість кленолиць, і дзвін гойдається верхами обеззолочених дзвіниць (З віршів Наталки Білоцерківець). 6. І заснеш ти, і довгий твій сон не вкоротять ні згряя ворон, ні кремлівські куранти, ні колгоспники, ні гегемон, ні Вітчизна твоя, ні ООН, ні всі інші гаранті. 7. Ось чому, щоб закритий твій рот, час пантрує тебе без упину. Хлібороб ти а чи віршороб, він, узявши на мушку твій лоб, жде нагоди для пострілу в спину (З тв. Анатолія Кичинського). 8. Було любя ліпо були любя ласки а тепер лиш біти і рожеві каски але прийде літо і відступить лютий буде любя світло буде любя круто (Юрій Іздрик). 9. Ще стільки я всього не пережанрив, незримо не зримовано ще більше, не наепітетилось, а було бажання, не відметафорилось найгіперболіше, обалегорився буквально у скрижалі, а в епілозі – знов, як завжди, а не ліпше – ще стільки всього я не пережанрив... (Йосип Осецький).

6. У наведеному фрагменті тексту виділіть застарілі слова. Поясніть причини їх виходу з активного словника. З якою метою їх ужито?

1. А та тяжка сила – і кінна, в кольчугах, у шоломах, із списами і щитами, і піша, з луками, рогатинами й сокирами, – ішла видимо-невидимо за своїм князем, що їхав на сивому коні в розстебнутому червоному корзно, в синьому каптані і червоних гачах, заправлених у чоботи зеленої хзи; а за дружиною

тягнулися вози з волинським продовольством для галицьких городян і тевтонським завойованим оружжям – в'їжджає до стольного города звияжець-князь, щоб після довгої й кривавої тяжби з боярами зайняти стіл свого вітця й сказати коромольникам: «Робіть так, щоб вам не було гірше» <...> (Роман Іваничук).

2. ...Затупотіло понад Чорнання, що обмиває Тустанську твердиню, – у Підгороддя влітав вершник; і розсипалися, мов розв'язаний букет ромах, – по кущах, у жито, в трави, – дівчата, які вийшли на русалії зеленої п'ятниці з пучками полину в руках – відлякувати русалок (Роман Іваничук).

СТИЛІСТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ. ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ СФЕР ЇЇ ВЖИВАННЯ

Основні питання теми

1. Поняття функціонального стилю.
2. Загальноживана (або стилістично нейтральна) лексика та лексика стилістично маркована.
3. Професійно-виробнича лексика. Професіоналізми.
4. Науково-термінологічна лексика. Терміни.
5. Емоційно забарвлена й емоційно нейтральна лексика.
6. Територіально обмежена лексика.
7. Жаргонізми й арготизми.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- У чому своєрідність функціонального розмежування мови?
- Які функціональні стилі виокремлюють в сучасному мовознавстві?
- На які групи поділяють лексику української мови з погляду її стильової диференціації?

- Що, на вашу думку, засвідчує таке твердження української дослідниці зі Львова Ірини Кочан:

«Кожна національна мова має стільки підмов, скільки є галузей знань. Існують підмови фізики, математики, географії, астрономії, хімії, мистецтва, медицини тощо» (Кочан, 2005, с. 226).

- Чи є стилістично забарвлена лексика однорідною? Свою думку проілюструйте конкретними прикладами.

- Що таке професійна лексика?

- З чим пов'язане виокремлення науково-термінологічної лексики? Що таке терміни? Які їх основні ознаки?

- Засвідчуючи наявність в лексичному складі мови емоційно забарвлених слів, Лідія Лисиченко зауважує:

«Говорячи про емоціонально-експресивний компонент, слід окремо виділити слова, основу лексичного значення яких становлять поняття про почуття (радість, сум, любов, ненависть) або ж про оцінку явищ (добрий, гарний, сердечний, гидкий і т. п.). У таких словах емоції є суттю предметно-поняттєвої віднесеності, отже, в них, на нашу думку, предметно-поняттєвий і експресивно-емоціональний компоненти зливаються. Тому, гадаємо, такі слова не можна вилучати, як це інколи робиться, із складу емоціональної лексики, але не можна зводити всі емоціональні слова тільки до таких лексем» (Лисиченко, 2008, с. 15).

Наведіть приклади мікротекстів, які підтверджують слушність висловленої думки.

- Що таке діалектизми? Які типи одиниць виділяють з-посеред них?

- Чим різняться між собою жаргонізми й арготизми? Підтвердженням якого факту слугує така цитата з монографії професора Марини Навальної?

«Проблема розмежування типів нелітературного мовлення була й залишається актуальною для лексикологів і лексикографів. Чимало термінів вживається як синонімічні: «арго, арготизм», «жаргон, жаргонізм», «інтержаргон», жаргонізована лексика, «сленг, сленгізм», «знижена розмовна

лексика» «стилістично знижена лексика» тощо. Терміни перетинаються, «переходять» з одного на інший, розкривають те саме поняття з різних поглядів, охоплюють один одного, іноді метонімічно і метафорично переносяться з одного на інший» (Навальна, 2011, с. 216).

2. Доберіть тексти (фрагменти текстів), які підтверджують слушність таких думок дослідників:

А) «Художній стиль, художня мова, мова художньої літератури – функціональний різновид літературної мови, який відтворює дійсність через конкретно-чуттєві образи. У цьому стилі можливе поєднання лексичних елементів усіх стилів української мови, тут використовують також діалектизми, жаргонізми тощо, уживають низку специфічних лексичних та фразеологічних засобів, стилістичних фігур» (Навальна, 2011, с. 14).

Б) «Публіцистичний стиль – це функціональний різновид літературної мови, що характеризується популярністю, образністю, полемічною загостреністю, яскравістю виражальних засобів позитивної чи негативної експресії передання думки. У цьому стилі також широко використовується суспільно-політична, економічна, юридична, культурно-освітня лексика, в певних межах – і філософська, технічна сільськогосподарська тощо» (Дудик, 2005, с. 87).

Пошуково-творчі завдання

1. Порівняйте наведені тексти. До якого стилю кожен з них належить? Як їхня своєрідність виявляє себе на лексичному рівні? Проілюструйте свій висновок прикладами з текстів.

1. Як і у світі людей, мови належать до однієї або різних сімей за принципом спорідненості: якщо мають спільного предка – вони родичі, а не мають – то ні. Генеалогічне мовне дерево досі живе. На ньому то з'являються, то зникають нові листочки, але гілки вже сформовані. Від кількох десятків до двохсот мовних гілок-родин утворюють сучасну крону генеалогічного мовного

дерева. З-поміж усіх гілок найбільша – індоєвропейська мовна сім'я. Це взагалі може бути окреме дерево.

Усі мови цієї сім'ї походять від однієї доісторичної прамови, якою говорили від X до III тисячоліття до нашої ери. Сьогодні, за свідченням *Ethnologue: Languages of the world*, 3,2 мільярда, або 46% усіх людей на Землі, уживають якусь індоєвропейську мову як першу (Орися Демська).

2. Мусиш раз у раз прибігати до джерела благодаті і Божого милосердя, до джерела доброти і всієї чистоти, щоб ти міг очистити себе від пристрастей і від гріхів і наповнитися силою і стійкістю проти всіх спокус і хитрощів диявола.

Ворог знає овоч і величезну цілющу силу Святого Причастя, тому він усіма способами і при кожній нагоді старається, як тільки може, відтягнути і не допустити до нього вірних і побожних людей, бо не один саме тоді, коли хоче приготувитися до Святого Причастя, зазнає тяжких спокус від диявола (Тома Кемпійський).

3. Стояли прозорі дні раннього вересня. На пагорбах, понад ставками мрійно домлівали під сонцем пойняті багрецем і золотом діброви та гаї. Чиста синява неба холодила плеса озерець і тихих степових річок. В них віддзеркалювались вмочені коси посивілих плакучих верб і кущів лозняка. Не шелестять очерети, не обзивається шерхотлива лепеха. Якась таємнича тиша впала на землю разом із лагіддю уже вичахлого сонячного світла, вона змушувала напружувати зір і до чогось прислухатись.

З блакитної безодні неба раптом посипався тужливий клекіт. Потягся у вирій журавлиний ключ. За ним ще один... Ще...

Починався ирій... (Раїса Іванченко).

2. *Запишіть парами слова, близькі за значенням, але різні за вживанням: одне стилістично нейтральне, а друге стилістично марковане.*

Піч, вітер, човен, скальпель, домна, борея, корабель, ніж.

Доберіть самостійно чотири пари синонімів такого типу.

3. Складіть по два речення зі словами гніздо, сіль, трійка, земля так, щоб вони вживалися як професійні й загальноживані слова.

4. З наведеного тексту випишіть поетичну лексику й побутову.

Тут, на цьому городі, де ночі скапують росами, де дні залиті сонцем, у буйній красі постає таїна життя і смерті. Б'ють паростки. Коріння розриває землю. Цвіт кипить. І спалахують його барви. Гостро пахне кріп. Усе годує грудка, і всі годують свою грудку.

Хмелиння картоплі, наче зелені вужі, обплело вцілілу горубку, і на ній поник жовтий цвіт.

Огірки ввійшли, постелилися між чорнобривцями, і чорнобривці стоять над ними.

Сонце ходить над городом, пече.

У Юстининих очах чорно. Брови повні липкого поту. Великі краплини, зірвавшись, падають на вії, а з вій – на обличчя (Борис Харчук).

5. З поданих речень окремо випишіть: а) слова, емоційність яких органічно пов'язана з їхнім значенням; б) слова, емоційність яких зумовлена контекстом.

Тільки осінь скаже нам про справжню ціну сонця. Влітку важко оцінити цю золоту зливу тепла, літо – пора щастя, як сказав класик, а коли щастя багато, воно мало ціниться.

Який похмурий ліс після зливого дощу, скільки туги в кожному дереві, а проллється на нього золотий потік сонячного світла, і все оживе та задзвенить, заусміхається кожен листочок. І засвітиться душа і захоче зберегти кожную мить, знаючи, що вона минула (Петро Сорока).

6. Відшукайте в наведених текстах діалектизми. Чи можна зрозуміти їхнє значення без словника?

А) ... Десь тут шастають ночами чорти, або, по-тутешньому, гонихмарники, триюди, нудять світом розплетені нявки, а таємне людське ворожіння – мольфарство – зупиняє грози.

... Ось і я сиджу на самій маківці світу – на горі Посіч (дуже вже вона посічена верем'ям, тобто погодою, кажуть тут) – і світ мене справді не обходить (Марія Матіос).

Б) Газдівство у старої Лесихи несогірше. Хата хоч стара, та ще добра; будиночки нові, просторі й опрятні, худібка красна, що господи, гладке кожне, мов слимак. Пасіка також по смерті небіжчика Леся не пішла ніворотом. Лесиха прийняла старого діда жебручого Зарубу в хату, обмила, обхамрала, – та й уже старий літом і пасіки пильнує, і коло хати найменшої крихіточки допантрує.

Лесиха була і справді жінка дуже господарна та запопадлива. Сукриста дуже та тверда. Бувало, як за що завізьметься, то хоч рака лазь, усе поставить на своїм. Хоч волосся в неї і сивіло, та лице її було червоне й здорове, як цвickльовий буряк (Іван Франко).

7. Визначте стильову належність наведених фрагментів тексту. Встановіть, які з їхніх одиниць можна вважати жаргонізмами, а які – арготизмами. Поясніть, з якою метою їх ужито.

А) ... стояв такий галас і шум, що я затулила вуха і ніс руками.

Але все одно чула уривки фраз, які промовляли напівоголені фурії:

– ... я кажу цьому козлу, мовляв, не зараз, так він як засандалив! Я його – ногою! Тепер, бач, який синець! У тебе є тоналка?

– Поклади на нього! Я давно тобі казала!

– А з чим лишусь? Тобі добре казати. У тебе і хаєр, і прикид, як у цирли. А мені обирати не доводиться. Ожениться – відіграюсь!

– Баби, кому колесо? Останнє лишилось!

– Тихо! Мусора під дверима!

– Скільки просиш?

– Двадцять!

– Фуфло. За двадцять – фуфло, це точно...

– Але після нього не так кумарить (Ірен Роздобудько).

Б) Мармурові білі колони, величезні прозорі вазони з букетами, мозаїчні панно на стінах...

А посеред цієї краси – живі троянди, що збилися в лякливо зграйки під стінами. Це і були ті «ліцеїстки».

Ми поїдали їх очима, хоча й намагалися дивитися в підлогу, як нас попереджала Мадам.

– Ось тобі і бізе, і тірамісу, і вершковий торт! – посміхнувся Барс.

– Для повного кайфу не вистачає пива з таранькою, – зауважив я, – Те, що я можу берляти без проблем для шлунка!

– Бр-р, ти не естет, Ланце, – сказав Барс. По-перше, не «берляти», а «їсти». А по-друге, як на мене – це просто рай. Ми потрапили в чоловічий рай. Лови мить, дурню!

На нас знову цикнув Петрович.

І я на зло йому голосно вимовив сленгом: Кода!, що означало: «Закінчуємо балачки!» (Ірен Роздобудько).

3. Усіх підряд я буду відміняти, І в тому вже ніде не схиблю – ні, Почну із претендентів, кандидатів, хабарників, службовців-бюрократів, Не дам спокою різній злодійні, Не заспокоюсь – наяву та уві сні усіх підряд я буду відміняти! (Йосип Осецький).

ФРАЗЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Основні питання теми

1. Поняття про фразеологію та фразеологічні одиниці. Фразеологізм і слово, фразеологізм і словосполучення та речення.
2. Класифікація фразеологічних одиниць за ступенем семантичної злютованості компонентів.

3. Пареміологія як наука про прислів'я, приказки, крилаті вирази.
4. Джерела української фразеології.
5. Семантичні відношення між фразеологічними одиницями:
 - а) полісемія й омонімія фразеологізмів;
 - б) синонімія у сфері фразеології;
 - в) фразеологічні антоніми.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що являє собою фразеологія як розділ мовознавства, які її об'єкт. предмет і завдання?

- Що таке фразеологізм як одиниця мови? Які його основні ознаки?

- На яких функціях фразеологізмів як одиниць мови наголошує відомий фразеолог Мар'ян Демський у такому фрагменті своєї праці:

«Відомо, що фразеологічна одиниця переважно виникає не для номінації якихось нових фактів чи явищ об'єктивної дійсності, а для конкретизації та експресивно-емоційної характеристики вже названих словами реалій. Однак, характеризуючи вже названий словом предмет, ФО виділяє в ньому окремі аспекти, грані, властивості й через них його повторно номінує» (Демський, 2019, с. 11).

- Про яку функцію фразеологізмів ідеться в наведеному нижче визначенні Віктора і Дмитра Ужченків:

«Фразеологізми <...> приносять естетичну насолоду: вони пробуджують діяльність уяви й викликають переживання у слухачів» (Ужченко, Ужченко, 2005, с. 22).

- Яку особливість фразеологізмів як одиниць мови увиразнює таке з тверджень відомої дослідниці української фразеології, професорки Ужгородського університету Наталії Венжинович:

«... є всі підстави вважати, що вивчення ідіоматики має сьогодні не тільки мовознавчу й філологічну цінність, але й також уможлиблює вивчення цивілізації та культури народів» (Венжинович, 2021, с. 21).

- Які ознаки зближують фразеологізм зі словом і які ознаки його відрізняють від слова?

- Що таке паремії і пареміологія?

- За якими ознаками класифікують фразеологізми?

- Як поділяють фразеологізми за ступенем семантичної злютованості компонентів?

- У чому сутність морфологічної класифікації фразеологізмів? А структурної і генетичної? Які різновиди фразеологізмів у рамках кожної з них виділяють?

- У які лексико-семантичні відношення здатні вступати фразеологізми?

- Якими шляхами з'являються фразеологізми в мові?

Пошуково-творчі завдання

1. Визначте, які з поданих сполучень слів функціонують у мові як фразеологізми, а які – як вільні словосполучення; з'ясуйте значення виокремлених фразеологізмів.

Бити посуд, бити по руках, бити лозиною, бити на сполох; дати поснідати, дати гостинця, дати відчипного, дати волю, дати волю рукам; замикати двері, замикати очі; пасти очима, пасти овець, пасти задніх; пливти у човні, пливти за течією, пливти до рук; розбити дзеркало, розбити глек, розбите серце; світити ліхтариком, світити ребрами, світити зубами; скребти моркву, скребти накип; тримати в чорному тілі, тримати за руку, тримати в секреті, тримати у шухляді; піймати щуку, піймати яблуко, піймати облизня; ловити гав, ловити м'яча, ловити окунів, ловити рибку в мутній воді, ловити на слові.

2. Знайдіть фразеологізми чи прислів'я, поясніть їх значення і функції в тексті. Встановіть тип кожної з цих одиниць за семантичною злютованістю компонентів.

1. Ми всі потроху... губимо Україну. Глибокі тіні – на ясне чоло! Той викрав в неї пісню лебедину. А той зломив собі своє крило. А той посіяв вітер. На руїнах! Аби останні замести сліди. Щодня в журі палає журавлина. Луна щоночі падає. В льоди (Антоніна Листопад). 2. Та блискавичного взяття Києва не вийшло. Стрільці, котрі сподівалися вже завтра помолитися в Києво-Печерській лаврі, повісили носи (Василь Шкляр). 3. А ти, отамане, теж держи носа за вітром, бо народ тепер невірний пішов (Василь Шкляр). 4. Але життя навчило Івана Петровича підходити до всього, навіть і до пісень, діалектично. Він хитро посміхається, мовляв, старого горобця на полові не обдуриш (Борис Антоненко-Давидович).

3. У наведеному тексті відшукайте фразеологізми, встановіть, у яких лексико-семантичних відношеннях вони перебувають?

1. Там я мав покаятись, і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але і дорослим. І в них теж чогось вискакували клепки, розсихалися обручі, губилися ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра (Олександр Довженко).

4. Визначте і запишіть через тире одним чи кількома словами значення фразеологізмів. До якого типу за морфологічною ознакою кожен із них належить.

Велике цабе, дивитися чортом, сон рябої кобили, шукай вітра в полі, з глузду з'їхати, за горло бере, вовка ноги годують, ведмежа послуга, крокодилячі сльози, де раки зимують, знов за рибу гроші, приший кобилі хвіст,

десята вода на киселі, жива копійка, пташине молоко, заяча душа, ні в сих ні в тих, не с пускати очей, по гарячих слідах, душа в душу, на всю губу, молоко на губах не обсохло, у хвості плентатися, загнати на слизьке, підняти на глум, ламати голову, хоч греблю гати, і нашим і вашим, за моє жито мене й побито, запасти в душу, на пташиних правах.

5. Згрупуйте подані фразеологізми у синонімічні ряди.

Виміняти шило на швайку; байдики бити; обламати роги; горобцям дулі давати; взяти в руки; плювати в стелю; проміняти шило на мотовило; виміняти пасок на поясок; взяти в шори; вкрутити хвоста; проміняти бика на індика; витерти ворсу; поміняти перстень на ремінець; збити пиху; і за холодну воду не братись; горобців лічити; зробити шовковим; витрішки купувати.

6. Поясніть значення наведених фразеологізмів. Доберіть до них фразеологізми-антоніми. З виділеними складіть речення.

За тридев'ять земель. **Перебиватися з хліба на воду.** Справляти посиденьки. Гнутися в три погібелі. Чорний, як смола. Багатому чорт діти колише. **Багато води втекло.** Без сьомої клепки в голові. **Ненавидіти всіма фібрами душі.**

РОЗДІЛ III. МОРФЕМІКА І СЛОВОТВІР

МОРФЕМІКА. МОРФЕМНА СТРУКТУРА СЛОВА. ЗМІНИ В МОРФЕМНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА. МОРФЕМНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Основні питання теми

1. Морфеміка як розділ науки про мову. Поняття морфеми, її ознаки. Морф та аломорф як репрезентанти морфеми.
2. Корінь як стрижнева морфема слова.
3. Афіксальні морфеми. Типи афіксальних морфем.
4. Основа слова і флексія (закінчення). Поняття про похідну і непохідну, вільну (незв'язану) і зв'язану основи.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- У чому полягає, за визначенням енциклопедії «Українська мова» (2004, с. 374), сутність терміна «морфеміка»?
- Що засвідчує така цитата із книги Галини Гримашевич:
«Отже, терміном морфеміка ми будемо називати сукупність усіх морфів і морфем мови, а терміном морфемологія – науку про морфеми та морфи (пор.: лексикологія, фразеологія, фонологія, морфонологія тощо)» (Гримашевич, 2023, с. 15).
- Які об'єкт, предмет і завдання морфеміки (морфемології) як розділу мовознавства?
- Що таке морфема як одиниця мови, які її основні ознаки? У якому стосунку до неї перебувають поняття морфа й аломорфа?
- Яку якість морфеми як мінімальної значущої одиниці мови засвідчують такі слова відомої дослідниці української морфеміки й словотвору Н. Ф. Клименко:

«... для того щоб бути розпізнаною, морфема повинна мати те саме значення в різних словах і подібну форму. Отож, вона може лише додавати

деякі деталі до своєї однієї форми. Залежно від умов морфема може змінювати окремі голосні чи приголосні, розширюватися або вкорочуватися» (Клименко, 2017, с. 9).

- Що являє собою морфемна структура слова? Чи однаковими є морфеми з погляду функцій, місця в слові, походження та продуктивності?

- Які ознаки властиві кореневі? Наведіть приклади, що засвідчують слухність таких слів Івана Вихованця:

«Корінь – основна значуща частина слова. Він – значеннєвий господар, якого обслуговують інші морфеми» (Вихованець, 1987, с. 17).

- Які ознаки характеризують афіксальні морфеми?

- Чи є основа слова морфемою? За якими ознаками кваліфікують в морфеміці основи?

Пошуково-творчі завдання

1. Прочитайте вірш. Відшукайте в ньому спільнокореневі слова та виділіть у них корінь. Чи всі слова цього тексту належить до питомої лексики? Свою думку підтвердьте прикладами з тексту.

Літня тиша

М'які і тихі літні дні,
мов посмішка бабусь.

Життя, не шли гостей мені,
бо я гостей боюсь.

Прийдуть діяч, тріпач, сурмач –
я долю прокляну.

Є в мене хобі – я збирач:
збираю тишину.

І вірна давній звичці,
тишинки золоті
копичу у скарбничці
у гіпсовім коті.

А за вікном акацій чад,
 Зо дня у день густіший.
 Ми любим слухать і мовчать
 я, кіт-скарбник і тиша (Ірина Жиленко).

2. У поданих словах виділіть флексію. З'ясуйте, у яких словах вона 1) матеріально виражена; 2) нульова; 3) її немає.

Земель, земелька, сестрин, адреса, адресат, Шевченків, шевченківський, високо, далекий, кіно, здалека, зелений, зелень, стояти, стій, село, радо, ніч, мовчи, мовчіть, експеримент, добро, Токіо, зорепад.

3. Проаналізуйте морфемну будову слів наведених нижче мікротекстів за схемою:

Аналізоване слово	основа	Корінь	Префікс	суфікс / постфікс	закінчення

1. Безвітряний вечір. Дорога осіння. Небесна замріяність праху земного. Прекрасна пора збирання каміння опісля пори спотикань через нього (Анатолій Кичинський). 2. Нам шепочуть херсонські черешні, чорноморські глибокі жита: краще волі години прийдешні, як минулі тюремні літа (Дмитро Павличко).

3. Виділіть у словах значущі частини (морфеми) і поділіть їх на склади. Чи збігаються ці одиниці? Чим відрізняються морфеми від складів? Які з наведених слів засвідчують, що серед морфем наявні омонімічні одиниці?

Квасолина, тополина, свинина, волосина, матусин, болгарин, громадяни, картопляний, залізний, мідний, водиця, проводити.

4. У наведеному вірші виділіть однопрефіксні слова й з'ясуйте їхню стилістичну роль. Поясніть написання останнього слова вірша.

Я тебе з глини виліпив,
з каменю тебе витесав,
з темряви тебе висвітлив,
фарбами тебе вибарвив,
вимріяв тебе вимолвив,
з відчаю тебе вичавив,
кров'ю на серці вишив.
Саме тому і ВИЖИВ (Анатолій Кичинський)

5. З наведеного тексту виділіть слова з похідними основами. З'ясуйте, чи наявні серед них одиниці зі зв'язаною основою? Поміркуйте, чому деякі зі слів цього тексту автор вжив у лапках.

Над Глевахою пролетів український аероплан із жовто-блакитними пасмами на крилах і чорним тризубом на хвості. Летів він так низько, що стрільці побачили літуна в шоломі й захисних окулярах – казали, що він розвідав усе, що діється в Києві й по той бік Дніпра. Своя «авіація» справила на стрільців неабияке враження, збадьорені побаченням, вони розповідали один одному, які літаки має галицька армія – під Вінницею у поготівлі стоїть цілий літунський полк, у ньому є австрійські «альбатроси», німецькі «фокери» і навіть французькі «нюпорти», які долають сотні кілометрів за годину. На одному з них літає син самого Івана Франка (Василь Шкляр).

МОРФЕМІКА (продовження)

Основні питання теми

1. Зміни в морфемній будові слова: а) спрощення; б) перерозклад; в) явище декореляції; г) ускладнення в морфемній будові похідного слова.
2. Морфемний аналіз слів.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Чим зумовлені зміни в морфемній структурі слова?
- У чому особливість спрощення як зміни в морфемній будові слова?
- Схарактеризуйте перерозклад як зміну в морфемній структурі слова?
- Чи продуктивними явищами є декореляція й ускладнення та в чому полягає їхня сутність?

Пошуково-творчі завдання

1. Виконайте морфемний аналіз (схему аналізу див. у посібнику: Федурко М, Філь Г. Основи лінгвістичного аналізу. Дрогобич, 2016. С. 18) підкреслених у тексті слів.

Сьогодні у мене свято, печаль відступила за тишу.

Сонячний світлий зайчик у серці тріпоче знов,

Торкаюся думами вітру, листа у безмежжя пишу,

Вірую в райдугу дружби і проминальність обмов.

Грудень засіяв снігом святе безгоміння саду,

Сірі дощі нарешті втекли до мінорних лір.

З тобою, подруго Зимо, за стіл новорічний сяду,

Вип'ємо келих любові за Україну і мир (Ольга Яворська).

2. З'ясуйте, які з наведених слів містять суфікс -к-, а в яких його сьогодні вже не варто виділяти.

Будка, доріжка, білка, голка, лавка, стежка, дошка, сушка, сусідка, ложка, казка, байка.

*3. З'ясуйте, чи кожне **від** є префіксом у наведених нижче словах.*

Відати, відварити, відбудувати, відвозити, відро, відеречко, відмінно, відлига.

4. До поданих слів доберіть слова з омонімійними кореневими морфемами.

Виділіть у них корені.

Купити, пара, будити, балка, вода, море, носик, гора, берег.

5. Скориставшись етимологічним словником, установіть характер історичних змін у морфемній будові слів.

Наперсток, миска, платок, зонтик, хвалиш, стінами, жир, смородина, щітка.

6. Відшукайте слова, в основах яких відбулося спрощення і поділіть їх на 2 групи: а) спрощення відбулося на межі префікса і кореня; б) спрощення відбулося на межі кореня і суфікса.

Покласти, прадавній, погріб, гребінь, дар, виключити, замок, нещастя, молоток, знак, рило, сутінь, сусід, гордість, друкар, пагорб, патока, жар. височина, супутник, голкастий, додати.

СЛОВОТВІР УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ

Основні питання теми

1. Словотвір як розділ мовознавчої науки, його зв'язок із граматичною і лексичною системами мови.
2. Твірна основа і словотворчий афікс. морфонологічні засоби словотворення.
3. Словотвірне значення слова. Словотвірний тип. Продуктивність словотвірного типу.
4. Загальна характеристика способів словотворення:
 - а) різновиди морфологічного способу словотворення (афіксальний, осново- і словоскладання; аббревіація);
 - б) різновиди неморфологічних способів словотворення (морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний, лексико-семантичний).
5. Словотвірний аналіз слова.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що вивчає словотвір як розділ мовознавства?
- Наголошуючи на значущості словотвору як розділу науки про мову, Василь Грещук зауважує:

«<...> словотворчий акт, як і будь-який інший акт діяльності, може відбутися лише тоді, коли він вмотивований потребою, оскільки саме потреби є джерелом будь-якої діяльності, в тому числі і мовотворчої. Мовний матеріал у таких дослідженнях дає змогу пізнати носія мови і системи його ціннісних орієнтацій. Оскільки потреби людини визначають цінності, то в похідних словах вони експлікуються і стають надійною основою для з'ясування особливостей світобачення, світосприйняття етносу (Грещук, 2009, с. 25).

Наведіть приклади на підтвердження слушності думки вченого.

- У чому своєрідність терміна та поняття «словотворення»?
- У чому різниця між твірною та похідною основами?
- З яким компонентом словотвірної структури – твірна основа, словотворчий афікс – пов'язане словотвірне значення похідного слова?
- Що таке словотвірний тип? З якими ознаками пов'язана його продуктивність / непродуктивність?
- Відомий український мовознавець Н. Ф. Клименко у книзі «Як народжується слово» (Київ, 2017) наголошує:

«У кожного слова своя словотвірна доля. Однак слова не існують ізольовано одне від одного, вони живуть цілими родинками. У таких сім'ях є старші та молодші члени, є слова поважні, а є пустуни?»

Доведіть, скориставшись конкретними прикладами, слушність цієї думки вченої.

- Якими способами володіє система сучасного українського словотворення? Який із способів виявляє сьогодні найвищу активність і продуктивність?

- Що таке словотвірний аналіз слова? Чи збігається він із морфемним аналізом?

Пошуково-творчі завдання

1. У наведеному тексті відишуйте похідні слова. Встановіть їхню словотвірну структуру за зразком: пісен-н-ий ← пісн'-а.

Що далі вони [стрільці] марширували, то все більше велелюддя збиралося довкола – назустріч виходили нові юрби киян, а ті що привітали їх раніше, ішли по обидва боки колони чи поспішали услід за нею. Бігла дітвора, шкутильгали старі, граційно пливли панянки, підбираючи краї довгих суконь, щоб не зашпортатись, бадьорим кроком ішли юнаки та старші чоловіки – багато з них у вишиванках, козацьких киреях, жупанах, сардаках, у фраках, сурдутах, партикулярних костюмах і форменних службових мундирах, у чорних і білих капелюхах, які чоловіки час від часу знімали й радісно вимахували ними над головою.

– Слава галичанам! Слава нашим визволителям! Знову й знов різноголосо лунало з усіх боків, і під ту врочисту хвилину, коли стрільцям годилося розправити плечі й задерти голови, вони якось ураз зіщулювалися й дивилися під ноги, тамуючи в собі нестримне розчулення (Василь Шкляр).

– *Встановіть, які зі слів цього тексту належать до застарілої лексики?*

2. Поясніть, чому так названо:

- іменник, прикметник, числівник;
- січень, березень, квітень, травень, липень, серпень, жовтень?

– *Якою частиною слова ви скористалися в своїх тлумаченнях? Чому саме нею?*

3. Встановіть, як утворені виділені слова в наведених мікротекстах; назвіть спосіб словотворення.

1. А як називається той, хто безкорисливо відриває від себе шматок серця? **Серцепошматовувач?** (М. Матіос).

2. Жінка раптово пригадує прізвища людей, що мешкали на цьому кутку, який любимівці назвали Степком: **Фургало, Шарпило, Чупило, Топчило...** Чи не були то давні імена вітрів степових, які оселилися серед людей, аби торгати й шарпати їхні душі, не даючи задихнутися в пилових зависах, що накочуються невідь-звідки, сліплячи очі й переймаючи подих (Любов Голота).

3. Шлях **кращих** завжди терном обростає. Пустіть мене до світла, щоб воно мою **темнющу** долю осіяло (Іван Драч).

4. Наведені слова розподіліть за способами словотворення: а) морфологічний; б) морфолого-синтаксичний; в) лексико-синтаксичний; г) лексико-семантичний.

Операційна, вісімсот, сьогодні, Гончар, Уланівський (район), поле (діяльності), Івано-Франківськ, Діброва, пальне, наречений, черговий, “Україна” (кінотеатр), фронт (робіт), вахта (трудова), пройдисвіт, натщесерце, парк (танковий), Стельмах, завидна, вищезгаданий, вартовий, учительська, невідоме, стрілою (прислівник), миттю (прислівник).

РОЗДІЛ IV. ГРАМАТИКА

ГРАМАТИКА ЯК НАУКА ПРО ГРАМАТИЧНИЙ ЛАД МОВИ

Основні питання теми

1. Предмет, обсяг і завдання граматики. Її місце в системі лінгвістичних наук.
2. Основні граматичні поняття: граматична категорія, граматичне значення, граматична форма.
3. Морфологічна будова мови. Основні лексико-граматичні розряди слів в українській мові, принципи їх виділення.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що є предметом і об'єктом граматики як розділу мовознавчої науки?
- Що належить до завдань граматики?
- Відомий галицький мовознавець і священник XIX ст. Йосиф Лозинський, автор однієї з перших граматик руської (української) мови, так визначив її завдання:

«Задача граматики – навчити добре розуміти мову, говорити нею і писати».

Обґрунтуйте слушність цього твердження або заперечте його, скориставшись, зокрема, передмовою до книги І. Р. Вихованця «У світі граматики» (Київ, 1987).

- Якими, на Вашу думку, міркуваннями керувався Іван Вихованець, стверджуючи:

«Слово поза граматикою можна порівняти з рибою, яка викинута штормом на берег і гине в безсиллі».

- З якими розділами мовознавства та в який спосіб пов'язана граматика сучасної української мови?

- Чи можливі зміни в граматичному ладі мови? Що про це свідчить?
- Що таке граматична категорія, граматичне значення і граматична форма; як пов'язані між собою ці поняття?
- У чому своєрідність граматичного значення в порівнянні з лексичним значенням?
- Схарактеризуйте способи й засоби вираження граматичних значень?
- На яких принципах ґрунтується виділення частин мови й розрізнення їхніх репрезентантів?
- Яка з класифікацій слів за частинами мови – гомогенна чи гетерогенна – прийнята в сучасному українському мовознавстві й чому?
- У чому сутність традиційного й новітнього підходів до виділення частин мови?
- Про що, на вашу думку, свідчить таке твердження Олени Безпояско в контексті проблеми виділення частин мови:

«Якщо не брати до уваги названих раніше загальнодієслівних категорій [особовості / безособовості, перехідності / неперехідності, виду – уточнення наше, М. Ф.], то власне дієсловом треба визнати тільки дієвідмінюване дієслово, яке має особові (я *пишу*, *писав*, *писатиму*), способові (я *пишу*, ти *пиши*, він *писав би*), <...>, родові (він *писав*, вона *писала*, воно *писало*) і числові (він *писав* – вони *писали*) форми. Інфінітив у такому разі може розглядатися як окрема повнозначна невідмінювана частина мови, дієприкметник може бути приєднаний як окремий підрозряд до прикметників. Дієприслівники і присудкові слова на -но, -то в такому разі можуть бути зараховані до єдиної невідмінюваної (незмінної) частини мови – прислівника <...>» (Безпояско, Городенська, Русанівський, 1993, с. 13)

2. Львівська дослідниця Уляна Добосевич, аналізуючи проблему частин мови крізь призму комунікативних параметрів, наголошує на такому:

«Особливого підходу до визначення частиномовного статусу потребують словоформи, до яких можна по-різному застосувати загальноприйняті критерії

та прийоми, оскільки в них виразно оприявлені ознаки двох різних частин мови» (Добосевич, 2024, с. 64).

На прикладі речень-висловлень *Світло в кімнаті; Він пригадав собі, що мати співала; Все буде Україна* доведіть імовірність такого подвійного потрактування.

Пошуково-творчі завдання

1. З'ясуйте, що в наведених словах фонетичного, лексичного, словотворчого, граматичного?

Усміхається, оздоблення, радість, мовленнєвий.

2. У наведених реченнях встановіть однакові з погляду граматики слова. Вкажіть підставу їх ототожнення.

Лиш у труді живе людина, а без труда її нема (Володимир Сосюра).
Небо знов молоде і блакитне. Лютий спить непробудним сном, а весна усміхається квітнем, яснооким малим пустуном (Наталя Лівицька-Холодна).

3. Встановіть, яким способом утворені наведені нижче слова. Чи є в них спільні морфологічні ознаки?

Чоботище, дівчинка, нічне, синіє, лютіше, прийдешнє.

4. Поміркуйте, які граматичні значення можна визначити в словах наведеного речення. Зверніть увагу на зовнішній вигляд виділеного слова. Чи відповідає він сучасній нормі? Дією якої фонологічної закономірності це відхилення від норми можна пояснити?

Я твердо вірю, Боже мій, лише святий вогонь, ненависть пірве з кайданів **нарід** мій і поведе його до слави! (Наталя Лівицька-Холодна).

5. Повнозначні слова наведеного нижче тексту згрупуйте за частинами мови.

Наталя Лівицька-Холодна прожила довге життя.

Польща, Чехія, Німеччина, США, Канада – країни, куди доля кидала талановиту українку. Покинувши Батьківщину вісімнадцятирічною, 1937 року Лівицька-Холодна подарувала світові збірку «Сім літер», назва якої символічна – «У-К-Р-А-Ї-Н-А».

Лівицька органічно увійшла в політику, позаяк її батько – Андрій Лівицький – український громадсько-політичний діяч, перший президент Української Народної Республіки в екзилі (1926–1954 рр.).

Органічно увійшла в літературу: у чеському місті Подєбради, де в 20-х роках ХХ ст. зосередилась Празька школа української поезії, вона познайомилася з Євгеном Маланюком, запалила та розбила його серце. Нерозділене кохання ледве не привело Маланюка до самогубства.

Органічно увійшла в мистецтво: її чоловік Петро Холодний (молодший) – один із найвідоміших українських художників ХХ ст., іконописець, вітражист, мозаїст. Малював для церков і для Наталі.

Вона була різною. Але не любити її було неможливо (Віра Котович).

**ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ,
ЙОГО СЕМАНТИЧНІ Й ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ.
ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ РОЗРЯДИ ІМЕННИКІВ**

Основні питання теми

1. Значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль іменника як частини мови.
2. Лексико-граматичні розряди іменників:
 - а) загальні та власні іменники;
 - б) іменники – назви істот і неістот;
 - в) іменники з конкретним і абстрактним значенням;
 - г) предметні (дискретні) і речовинні (недискретні) іменники;

- г)збірні іменники;
 - д) одиничні (сингулятивні) іменники, засоби їх творення.
3. Стилiстична роль iменника як частини мови.

Завдання на вiдтворення знань i для дискусii

1. Опрацювавши теоретичний матерiал, пiдготуйте вiдповiдi на такi запитання:

- Що таке iменник? Якi ознаки визначають його специфiку як однiєї з повнозначних частин мови?
- Який змiст вкладають мовознавцi в поняття i термiн «предмет»?
- Чим зумовлене видiлення лексико-граматичних розрядiв iменникiв?
- У чому полягає вiдмiннiсть мiж власними й загальними iменниками?
- Чи можливий перехiд iменникiв з одного розряду в iнший, зокрема власних у загальнi й навпаки?
- На чому засноване розрiзнення iменникiв – назв iстот i назв неiстот?
- На яких семантичних i граматичних вiдмiнностях засноване протиставлення конкретних i абстрактних iменникiв?
- Якi семантичнi групи iменникiв належать до розряду речовинних (матерiально-речовинних)?
- У чому своєрiднiсть збiрних iменникiв? Узнявши до уваги наведенi нижче цитати, зробiть висновок про специфiку визначення обсягу цього лексико-граматичного розряду iменникових слiв.

А) «У граматичному планi не належать до розряду збiрних iменникiв iменники типу *народ, натовп, команда, полк, чота, стадо*. Цi iменники вказують на виокремленi сутностi однорiдних предметiв. Адже поряд iз ними iснують сукупностi тiєї самої природи. Тому такi виокремлюванi сукупностi стають рахованими, набуваючи форм множини або поєднуючись iз кiлькiсними числiвниками, пор.: *народ – народи, три народи, багато народiв; натовп – натовпи, два натовпи; стадо – стада, троє стад*» (Вихованець, Городенська, 2004, с. 52).

Б) «Серед сукупних понять, названих збірними іменниками, виділяється група найменувань, які, передаючи поняття збірності, разом з тим допускають сполучення із словами, які позначають рахунок і мають співвідносні форми однини і множини, тобто виражають сему розчленованої сукупної множинності, напр.: *загін – загони, рота – роти, армія – армії, колектив – колективи, клас – класи, народ – народи, плем'я – племена*» (Безпояско, Городенська, Русанівський, 1993, с. 80–81).

- За якими ознаками вирізняють одиничні іменники?

Пошуково-творчі завдання

1. З поданого тексту виберіть іменники та розподіліть їх на групи: назви осіб; назви інших істот (тварин, птахів, комах); назви предметів; назви явищ природи; назви географічних та астрономічних понять; назви узагальнених дій, ознак, властивостей.

Спочиває степ, набирається прохолоди після денної сліпучої спеки... Тиша, тиша, мов на дні океану. Океан місячної ночі розлився навкруги. І глибини тиші не зменшує ні сюрчання коника десь у траві, ні шелест тополиного вершечка...

А по степу поволі рухається отара, і незвичайний цієї ночі бреде коло неї чабан. Об'їждчик зустрів би – не впізнав. Не в шапці сьогодні старий чабан, не в картузі затяганому, а в братовому льотчицькому кашкеті, що крила на ньому є. В руках гирлига, на голові розкішний льотчицький кашкет при місяці поблискує... Догадався об'їждчик: приїхав, значить, Горпищенків син у відпустку (Олесь Гончар).

2. Встановіть синтаксичні функції іменників у таких реченнях.

1. Пахне кропом ще й туманом давня стежка на город. ... Ти лиш мамин ще, ти мамин. Він же твій уже – народ. 2. Вже Лета літа в засвіти спливла. 3. Там, у далеких колись, ще наші душі – мов храми (З тв. Анатолія Кичинського).

3. У наведених текстах відшукайте іменники, вжиті в незвичній формі? Поясніть, у чому полягає ця незвичність і чим вона зумовлена.

1. Небесний косар розтрусив небесне сіно Чумацького Шляху, вимощуючи покоси нічного хмаровиння в узголів'ї кожної зірки, і лише Вози Великий і Малий твердо стояли у зяючій чистоті небесних колій, готові до своєї щонощної подорожі, чекаючи знаку від Великого Візничого, володаря неприкаяних душ, що рятуються опівнічними мандрівками між зорями... (Любов Голота).

2. Як на мене, найглибші сенсації природи зашифровані в глибині душі і тіла. І жоден космос не дорівнюється нуртом своїх протуберанців із вулканами, причасними за брамою людського тіла, отими до часу приспаними Везувіями, які за першої ж нагоди рвуть узвичаєний ритм життя на клоччя і пускають стрімголов найтихіших, найпередбачуваніших (Марія Матіос).

3. Оті хрести на знесення кріпацтва, – ви із корінням виривали їх. Пророки лживі і співці пілатства, надійні пастухи рабів малих, – боялись ви не бога і не пекла, а пам'яті, що жевріла тіль-тіль... І утікали Катрі, Мотрі, Теклі в чадні міста з посиротілих піль (Галина Турелик).

4. Сім літер, що палають в слові «Україна», сім літер, що вогнем лягли на Монпарнас, і сім зрадливих куль на вулиці Расіна – призначення, **мemento** і святий наказ. Горять палким трьохкутником криваві сімки над простором і над часом, в хаосі й тьмі, і серце вгору йде, все вище, стрімко, стрімко шляхом Твоїх голгот і слав, Народе мій (Наталя Лівицька-Холодна).

З'ясуйте походження й значення виділеного слова. Як кваліфікують такі одиниці за способом запозичення?

4. Виділіть у тексті речовинні та збірні іменники. З'ясуйте їхні морфологічні ознаки та синтаксичні зв'язки з дієсловом-присудком.

У кінці городу, на горбку, половіс жито. В ньому ні будяка, ні блавату. Місцями зачинає біліти. Високі стебла згинаються долу: колосся тужавіє.

Коло жита – ячмінь. Зелений, та вже викинув вуса. Пізно посіяли. Думали: на пашу, та, певно, ростиме. Він ще встигне достоятися.

Кукурудза зелена, гарна, як гай. Коло неї просо – у затишку. Під межею – соняхи. Довгим рядом. Повернули свої голови, дивляться на Юстину, світять їй. Тільки те просо заросле, а так вона все запорала.

Літо повниться. Бринить повітря – пахне мед (Борис Харчук).

5. Затишіть збірні іменники. Доберіть слова спільного кореня, які мають обидві форми граматичного числа. Виділіть суфікси, за допомогою яких утворено збірні іменники.

Молодь, людство, жіноцтво, соняшничиння, чоловіцтво, рідня, агентура, вороння, березняк, селянство, жеброта, бурячиння.

6. З'ясуйте, які з іменників наведеного вірша – конкретні, а які – абстрактні.

Коли гай на обрію квітне,
То здається очам,
Що розкішне царство блакитне
Розгортається там.

А наближ його володіння –

Десь подінеться синь...

Далечінь тому лише синя,

Що вона – далечінь (Олекса Стефанович)

7. Прочитайте наведені речення і вкажіть випадки відхилення від норми, коли речовинні й абстрактні іменники вжиті замість однини в множині. Поясніть причини цих відхилень.

1. Хай несуть із комор на стóли виночерпи і плододáри твої [осене] вина, як смóли, і садів твоїх дáри (Олекса Стефанович). 2. То пелюстки розкинуло латаття, і чепуриться, наче до вінця. Куди не глянь – на берегах латаття, куди не

кин' – над водами сонця (Володимир Вакулич). 3. Духмяно пахнуть стиглі пшениці, ген соняхи убрались, як на свято, і гладить мене ніжно по щоці теплом від сонця зайчик, наче мати (Іван Світличний). 4. Знову біблія літа розкрила сторінки заколосених піль. Легкий вітер напружує крила гнати леготом золото хвиль. Все забув: мої смутки і скрути, мої грішні бездушні слова, – тут, на царині, Книгою Рути розгортаються справжні жнива (Євген Маланюк). 5. Життя – це тиша й сміх. Його стане на всіх. Його вистачить всім – всім коханням моїм (Сергій Жадан).

8. Складіть речення з іменниками *сіль, золото, полум'я* в конкретному та абстрактному значеннях.

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ РОДУ ІМЕННИКА

Основні питання теми

1. Поняття роду, його особливості.
2. Критерії родової диференціації іменників. Способи вираження родової ознаки.
3. Іменники спільного, подвійного, парного роду та подвійні форми одного роду. Погляди вчених-мовознавців на цю проблему.
4. Хитання в граматичному роді іменників.
5. Визначення роду невідмінюваних запозичених іменників та аббревіатур.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- У чому своєрідність категорії роду іменників? Яка його роль в граматичній системі мови?

- Якими граматичними значеннями представлена категорія роду в морфологічній системі української мови? Коли вона сформувалася та що визначає її особливість?

- Які способи вираження значень роду властиві системі української мови?

- На чому засноване протиставлення іменників семантико-граматичного й граматичного родів?

- Які іменники зараховують до різновиду одиниць спільного роду?

- Якого висновку можна дійти стосовно окреслення групи іменників спільного роду, взявши до уваги такі твердження Олени Безпояско:

А) «Імена спільного роду, зовнішня форма яких не містить вказівку на означену за статтю особу, передані формами граматичного чоловічого або граматичного жіночого роду, напр.: *адвокат, юрист, травматолог, фермер, науковець, депутат; колега слуга, нероба, задавака, забіяка, зануда*» (Безпояско, Городенська, Русанівський, 1993, с. 54).

Б) «Набір лексичних значень іменників «спільного» роду вміщає назви офіційних, адміністративних, посадових осіб: *президент, прем'єр-міністр, посол, дипломат*; назви учених ступенів і звань: *кандидат або доктор наук, доцент, науковий співробітник, професор*; назви осіб за військовими спеціальностями: *лейтенант, капітан, майор, офіцер*; соціально-оцінних характеристик: *член уряду, профспілковий діяч, лауреат, депутат*» (Там само, с. 57).

В) «Серед іменників «спільного» роду окрему групу морфологічних одиниць утворюють словоформи, які потенційно є виразниками чоловічої або жіночої статі, а в структурі мови марковані граматичним жіночим родом, що й зумовило їх назву (лат. *femina* – жінка), напр.: *просторіка, замазура, ненажера, невмивака, хапуга, нероба, невдаха, плакса, нечема, нахаба, непосида, нездара, хитрюга, ябеда, варивода, забіяка, всезнайка тощо*» (Там само, с. 61).

- З чим пов'язане виокремлення іменників парного роду?

- Які морфеми засвідчують належність іменників до чоловічого, жіночого чи середнього роду?
- Чи тотожні поняття позначають терміни «іменники подвійного роду» і «подвійні форми одного роду»?
- Як визначають рід невідмінюваних іменників?
- Як визначають рід аббревіатур?

Пошуково-творчі завдання

1. *Визначте рід поданих нижче іменників. Вкажіть, на основі яких семантичних, морфологічних або синтаксичних ознак ви відносите кожен з них до певного роду.*

Вороння, гаддя, зерно, біль, кір, кегль, бездара, ножище, мати, дівча, путь, суддя, листоноша, панно, лібрето, леді, жерміналь, пастораль, модуль, аташе, завкафедри.

2. *До поданих іменників чоловічого роду доберіть спільнокореневі іменники жіночого роду, утворені суфіксальним способом. Від яких іменників такі відповідники не утворюються? Чим це пояснити?*

Ортопедист, поет, баяніст, віолончеліст, касир, велосипедист, музикант, соліст, дрогобичанин, бандурист, професор, доцент, кравець, чоловік, священник, вівчар, геній, патріот.

3. *Визначте спосіб творення поданих іменників. З'ясуйте, чи змінюється рід іменників унаслідок приєднання до твірних основ суфіксів **-ищ-**, **-юк-**, **-иськ-**.*

Ручище, завірюшище, свекрушище, морозище, зміюка, багнюка, морозюка; дівчисько, бабисько, злючисько, вовчисько.

4. *Подані іменники уведіть у речення так, щоб кожен з них був іменником то чоловічого, то жіночого роду.*

Суддя, сердега, листоноша, сирота, зайда.

5. *Дайте одним словом – іменником спільного роду – відповідь на запитання.*

Як можна назвати малограмотну, невиховану людину?

Як кажуть про того, хто неуважний, часто про щось забуває?

Як називають того, кому завжди не щастить, ніщо не вдається?

Як називається дитина, що залишилась без батьків?

Як говорять про людину, яка спритністю і хитрістю торує собі дорогу в житті?

6. *Розподіліть наведені іменники в три колонки: I – іменники чоловічого роду; II – іменники – жіночого роду; III – іменники середнього роду.*

Рефері, мумійо, Кіліманджаро, АС, інкогніто, протезе, бенгалі, цеце, попурі, мадам, мсьє, кашпо, Тбілісі, фламінго, виш, Інтерпол, па-де-труа, торнадо, алое, кольрабі, аліготе, міс, авеню, безе, ДАІ, арараті, гінді, ДДПУ, динго.

7. *У наведеному тексті віднайдіть іменники, визначте їх рід.*

... Якщо хтось скаже тобі, що «виконує музику такого-то і такого-то», як це оголошують конференсьє на концертах, – не вір. Не можна музику виконати, мов роботу!

Вона, як душа, або є в тобі, або немає. Якщо немає, то ти не живеш, а лише *перебуваєш* свій час на землі. Тут або-або: або згинь у темряві, або відгукнися на світло всім серцем. Ніколи не пошкодуєш. Без того ти не людина. Людина лише та, хто бодай одну струну в собі має. А інші донизує до самої старості, до смерті. В когось дві залишається, в когось – сто дві. То вже – як життєва карта ляже. Але бодай одну в собі виростити треба... (Ірен Роздобудько).

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ЧИСЛА Й ВІДМІНКА ІМЕННИКІВ

Основні питання теми

1. Поняття числа іменників, формальне вираження граматичних значень однини і множини. Історичний коментар до категорії числа.
2. Іменники, яким властива співвіднесеність чисел: однина і множина.
3. Іменники, що вживаються тільки в множині.
4. Однинні іменники.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що становить сутність категорії числа?
- Якими засобами послуговуються для вираження числових значень?
- Яку морфологічну особливість української мови в контексті категорії числа засвідчив Олександр Рибалко в такому фрагменті однієї зі своїх мовознавчих статей:

«Л. Булаховський доповідав на правописній нараді 1943 року: “Морфологічні моменти, так само як і фонетичні, в новому проекті... врегульовано з урахуванням живих фактів літературної мови в її щільному зв’язку з народною. Зазначу найважливіше. Оскільки форма двоїни в певних випадках живе й досі, ми не визнали можливим виключити її зовсім з літературного вжитку, але зазначили при цьому скромні межі її застосування”. Даремні були надії. Виключили й тоді, вперто виключають і тепер, хоч це традиційна (простежується впродовж сторіч) ознака української мови, що засвідчує її давність. Форму двоїни народна мова знає і на сході, і на заході України (*дві відрі, три слові, обидві нозі*). Звичайна вона і в класичній літературі (в І. Франка: “Пісня і праця – великі дві сили...”; у П. Тичини: (“Коли йде дві струнких дівчині – ще й мак червоний в косах...”). Порівняймо з народнопоетичним мовленням – у Н. в.: *Ой Гуцуле, Гуцулику, де твої обсівки? Штири стеблі кукурудзів – виносив до дівки?; Ой любив я дві дівчині, обі*

Катерині, розірвали моє серце на дві половині та в О. в.: До Жидачева доріжка бита камінцями, жидачівські парубоньки пахнуть колачима” (Правдиве..., 2010, с. 212).

- На чому ґрунтується протиставлення іменників семантико-граматичного та граматичного числа?

- Які групи одиниць розрізняють серед іменників граматичного числа?
- Які іменники належать до однинних?
- Які іменники належать до групи множинних?
- Яке відхилення від сучасної літературної норми демонструють виділені слова у текстах наведених нижче коломийок?

Ой піду я на малини робучої днини, виломлю я миленькому паличку з калини» Колис хтіла, дівчинонько, щоби тя любити, Було тії бараболі хоть потеревити. Я бараболь не тереблю, іно моя мати, А вже ж мої бараболі по всім селі знати.

- Які відношення визначають сутність категорії відмінка? Скільки граматичних значень входить до граматичної категорії відмінка? Чим зумовлене вживання двох питань стосовно кожного відмінка?

- Чи всі відмінки однакові щодо своїх функцій у висловленнях?
- І. Вихованець у книжці «У світі граматики» (1987) зазначив:
«В українській мові є гордовиті відмінки. Не бажають допомоги прийменників. Виконують граматичну працю у реченні самі. Виконують сумлінно і постійно» (с. 42).

Про які відмінки йдеться?

- На вираженні яких значень спеціалізується кожен із відмінків?
2. Характеризуючи кличний відмінок як елемент українського мовленнєвого етикету, дослідниця О. Турчак зауважує:

«Кличний відмінок, крім традиційної апелятивної функції (зазвичай спонукає адресата до спілкування або сприйняття інформації), може виконувати й інші: функцію встановлення контакту – використовується для налагодження подальшого спілкування з адресатом; ідентифікаційну функцію –

дає можливість урахувати не тільки стать і вік, а й статусну роль адресата; кваліфікаційну функцію – завдяки їй можна говорити про рівень освіти адресанта, про його культуру виховання та соціальний статус; емотивну функцію – за допомогою цієї функції виражається ставлення адресанта до адресата та виявляється експресія адресанта; синтаксичну функцію – її особливість у тому, що звертання членом речення не є» (Турчак, 2020, с. 240).

Наведіть приклади, які засвідчують виконання кличним відмінком таких функцій.

Пошуково-творчі завдання

1. Узявши до уваги значення, згрупуйте подані іменники на: а) ті, що вживаються тільки в однині, б) ті, що вживаються тільки в множині.

Вишняк, ліщина, гайвороння, сором'язливість, селянство, сталь, біль, молодь, пшоно, ожина, квасолиння, картоплиння, пісок, слава, очерет, висівки, обжинки, теревені, солодощі, граблі, роковини, заручини, жнива, регбі, фінанси.

2. З наведених текстів выпишіть іменники у початковій формі, розподіливши їх на групи: 1) ті, що мають форму однини й множини; 2) ті, що вживаються лише в однині; 3) ті, що вживаються лише в множині. Поясніть, як ви розумієте значення виділеного фрагмента.

1. Над Смотричем витало бабине літо – нічийна смуга зустрічі літа й осені. Вони не сперечалися, як люди, не билися, як армії, – мирна зустріч і мирна суперечка. **Осінь запалює багрянні багаття**, а літо йде доживати свої останні дні на річкові береги. Аж до морозів буятиме зелень верболозу, водяних трав та прибережних квітів (Є. Куртяк). 2. Треба, щоб люди з найбільшим почуттям небезпеки остерігалися хвали. Бо вона розслаблює дух жорстокіше від тюремних тортур, безжалісніше, ніж жіноча любов, і безглуздіше від вина і ледарства (Тодось Осьмачка).

3. Виділіть іменники, встановіть, у формі якого відмінка кожен із них ужитий, а також різновид відмінкового значення.

Страх – це перша несвобода, яку відчуває людина. Коли від переляку не можна відсахнутися, як від вогню, отримавши опік, душа переймається постійним страхом, ти стаєш в'язнем великих і малих засторог, які сама собі диктуєш... Ілюзія втечі від страхів – самотність (Любов Голота).

4. Знайдіть у тексті іменники у формі називного та знахідного відмінків. З'ясуйте, як виражається значення називного та знахідного відмінків, якщо збігається флексія. Яку основну синтаксичну функцію закріплено за кожним з цих відмінків?

Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилась річка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву. Межи зеленими килимами біліє гречка, ніби хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці. Попід кучерявим зеленим лісом вся гора вкрита розкішними килимом ярини. Лунає в повітрі весела пісня жайворонка. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квітів (За Михайлом Коцюбинським).

5. Запишіть подані іменники в родовому відмінку однини, обґрунтуйте правопис їх відповідними правилами. З іменниками, що залежно від значення чи наголосу можуть мати різні закінчення, складіть речення.

Карниз, Світязь, буревій, Париж, відмінок, Бугвіск, квадрат, футбол, садок, Документ, туризм, алмаз, куш, кар'єр, вапняк, Вашингтон, менеджер, арсенал, ідеалізм.

6. Виберіть мінітекст з будь-якого художнього твору, де б більшість іменників було вжито з прийменниками, поясніть роль прийменників у визначенні відмінкових форм іменників.

СЛОВОЗМІНА ІМЕННИКІВ

Основні питання теми

1. Словозміна іменників як лінгвістичне явище. Поділ іменників на відміни. Групи іменників, що перебувають поза відмінами, особливості їх словозміни
2. Відмінювання іменників I відміни.
3. Відмінювання іменників II відміни.
4. Відмінювання іменників III відміни.
5. Іменники IV відміни й особливості їх словозміни.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- З чим пов'язане виділення відмін іменників?
- Що визначає сутність поняття «відміна»?
- Скільки типів словозміни характеризує систему українського іменника?
- Чим зумовлене виокремлення поняття «іменники, що перебувають поза відмінами»?
- Які іменники належать до першої відміни? Другої? Третьої? Четвертої?
- Чим спричинене виділення твердої, м'якої, мішаної груп у системі відмінювання іменників першої та другої відмін?
- Чи можливі варіанти серед відмінкових форм іменника? Яка їх роль у мовленні?
- В «Українському правописі» 2026 р. (с. 109) для фіксованої групи іменників (*кров, любов, осінь, сіль, Білорусь, Русь*) та всіх іменників жіночого роду, що закінчуються на *-ть* із попереднім приголосним (*вість, радість, смерть, честь, хоробрість* і под.), крім закінчення *-і*, як його рівноправний варіант відновлено закінчення *-и*: *гідности, незалежности, радости, смерти, чести, хоробрости; крові, любові, осені, соли, Білоруси, Руси*. Чи варто, з огляду на те, що закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників

жіночого роду III відміни – це морфологічна норма, офіційно затверджена у 20-30-х рр. XX ст. в низці нормативних видань та в «Українському правописі» 1928 р. і чинна до мовної «реформи» 1933 р., визнати єдино правильним і послідовно вживати в мовленні?

- Чи правильно, на Вашу думку, сказати: *рішенням ВАКу**, *у симпатиків ТУМу?**

** ВАК – Вища атестаційна комісія*

***ТУМ – Товариство української мови*

Пошуково-творчі завдання

1. Запишіть іменники в початковій формі, згрупувавши їх за відмінами.

Оленем, грушею, мрією, Ігорем, коней, краєм, збіжжям, іменем, дівчам, дядьком, обличчям, річці, подорожі, зозуленяті, тигра, вовчєнятком, курчатком, райдугами, вівчарями, неділею, газеллю, болем, кором, тупоту, неділею.

*2. Провідміняйте (в однині і множині) іменники **доля, листоноша, рана, стаття, суддя.***

3. Запишіть у формі родового відмінка однини подані іменники. Поясніть вибір закінчення.

Вальс, міст, роман, альманах, верес, звук, лісок, овес, тангенс, ґанок, відмінок, град, ідеалізм, теніс, гвинт, відсів, Дон, Дністер, родовід, Париж, коридор, Крим, бузок, ампер.

4. Подані іменники II-ої відміни поділіть на групи, запишіть у формі давального й орудного відмінків однини та називного відмінка множини.

Бондар, замір, весляр, воротар, дзвонар, зіздар, мир, столяр, вугляр, воротар, буквар, перукар, двір, лікар, мир, футляр, кучер, повістяр, скляр, секретар, Ігор, папір, стовбур, педіатр, звір.

5. До поданих іменників доберіть іменники IV-ої відміни зі значенням назв дрібних чи малих істот. Запишіть їх в орудному відмінку однини.

Орел, миша, зозуля, лебідь, кішка, пес, лев, небіж, вівця, свиня, галка, кінь, горобець, птах, корова.

6. Провідмінійте іменники прикметникового типу **Хмельницький, Рівне, Ковалів, Волошина**.

7. До поданих іменників II-ої відміни доберіть антоніми – іменники I відміни. З п'ятьма із них (на вибір) складіть речення.

Насип, гамір, літо, центр, неспокій, бруд, ледар, відпочинок, горе, відчай, боягузтво, дощ, успіх.

8. До поданих іменників доберіть синоніми, які були б іменниками I-ої відміни.

Поштар, яр, стіг, застій, успіх, бій, горе, друг, фальш, центр, розвиток, життєпис, вік, затишок, гавань, зверхність, звичай, кабінет, капелюх, капость, лад, храм, шарварок, чуб.

9. Виконайте морфологічний аналіз іменників, заповнивши таблицю.

Словоформ а в реченні	Поч. форм а	Лексико- семантичн а група	Граматична категорія			Відміна , група	Синт. роль
			Рід	Число	Відміно к		

Ластівки тікають із Європи.

Що поробиш? Скрегіт, регіт, рев.

Чад, бензин, вібрації, галопи, –

птиці мертві падають з дерев.

Може, десь є лотоси і гінкго,

Тихі ріки і рожева даль –

У краю наляканих фламінго,
Де росте неламаний мигдаль.
Може, там є птицям привілеї...
А гніздо ліпити, ластівки, –
Все одно вам із якого і лею. –
З Рейну, з Нілу чи з Угрюм-ріки? (Ліна Костенко).

ПРИКМЕТНИК, ЙОГО ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ТА СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ. КОРОТКІ ТА ПОВНІ ПРИКМЕТНИКИ

Основні питання теми

1. Прикметник як частина мови.
2. Лексико-граматичні розряди прикметників: а) якісні прикметники, їх семантичні групи, ступені порівняння та форми суб'єктивної оцінки; б) відносні прикметники; в) присвійні та присвійно-відносні прикметники, їхні лексичні та граматичні особливості. Перехід прикметників з одного лексико-граматичного розряду в інший.
3. Короткі та повні прикметники. Стягнені та нестягнені форми повних прикметників.
4. Два типи відмінювання якісних та відносних прикметників. Особливості відмінювання присвійних прикметників і прикметників на *-лиций*.
5. Морфологічний аналіз прикметників.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що є прикметник як частина мови? Яка його роль у мовленні?

- Які ознаки властиві прикметникам як особливому лексико-граматичному класові слів?
- На чому ґрунтується виокремлення трьох лексико-граматичних розрядів прикметників?
- Чи можливий перехід прикметників із одного лексико-граматичного розряду в інший? Якщо так, то на чому він заснований?
- У чому полягає відмінність між повними і короткими прикметниками, їхніми стягненими і нестягненими формами? Як вони постали та яка їхня роль у мовленні?
- Як диференціюють прикметники за типами словозміни?
- Чим зумовлене виокремлення слів на *-лиций* у системі відмінювання прикметників?

Пошуково-творчі завдання

1. У поданому тексті відшукайте прикметники, визначте їхні морфологічні ознаки та синтаксичну роль.

Весняний ранок у лісі словами не передати. Його можна тільки відчувати. Ліс, ніби гостинний господар, запрошує до себе і сонце, і вітер, і птахів. А добрі люди тут – найбільш бажані гості.

<...> Павло Стародуб мав добрий настрій. Усміхався до сонця і співав щось веселеньке. Обабіч стежки цвіли конвалії, а на деревах не змовкали пташині трелі. На мить зупинився. Прислухаючись, задер голову. Довго стояв, мов заворожений: боявся сполохати лісове птаство (Михайло Базар).

2. Виділіть прикметники з'ясуйте, до якого лексико-граматичного розряду вони належать.

Ген за Дністром, над широкими долами землі Троянкової, знялося і звеселило всіх щойно викупане в океан-морі сонце. Молоде і яснолике, здавалось, усміхалося довкругнім долам, вижатим нивам по долах, покликаному в путь чи до рала люду. А то гарна прикмета: коли так весело

усміхається вранішнє сонце, бути погожій днині. Видно, загуляли десь піднебесні діви або розлінувалися в теплі й припізнилися заварити в своїх вертепах пиво. Тому й благодать на землі. Ані туманів з Дністра та моря, ані мокви із-за бескидів. Ясно та гоже довкруз, гейби на вселенське свято! (Дмитро Міщенко).

У літературному творі якої тематики вміщено цей опис? Які елементи мікротексту вказують на це?

3. Відзначте, які з прикметників ілюструють факт переходу з одного лексико-граматичного розряду в інший.

1. Дні, яким нема відроди, і виноградні, теплі дні, де тепло сплять старі досади, зіщулившись, на самім дні (Іван Драч). 2. Під грушею у дикій моркві сплять діамантові жуки (Ліна Костенко). 3. Була розкішна, мов пожежа, осінь, поля вимлівали під тягарем останнього тепла, рілля і стерні затягалися струнами бабиного літа (Улас Самчук). 4. Україна моя починається там, де доля моя усміхається, і, як небо, як даль солов'їна, не кінчається Україна (Петро Осадчук).

4. Зіставте два тексти, встановіть, до якого з типів (опис, розповідь, міркування) кожен з них належить. Виділіть прикметники, вкажіть, у якій відмінковій формі вони вжиті. Зробіть висновок про роль прикметників у різних типах текстів.

1. За татарським бродом молода ніч темнила й висвічувала присілок. Уткнувшись в тепло пагорбів і долинки, він спросоння погойдував підсинені оселі, чорні тополі і сиві од старості журавлі. Біля присілка білояра пшениця була молода і вища, а горді соняшники стояли, як слов'янські вої – щитами на схід. У плесі ворушились затонулі тіні хат. На них сторч головою дрімали підгонисті лелеки. Десь у густих тінях саду воркували молодята – любов, як і злочин, шукає темноти (Михайло Стельмах).

2. Життя без любові втрачає сенс, рушійну силу, добро, мораль, зміст.

Можна прожити, не відаючи смаку буябезу, й нічого від того не втратити, якщо щовечора хочеш повертатися туди, де на тебе чекають. Можна пишатися тим, що знаєш, як смакує ця юшка і якого кольору повинен бути коктейль «Серце Парижа», і дивитися на все це порожніми очима. Як на рекламний ролик, у якому діють роботи з людськими масками на кам'яних обличчях (Ірен Роздобудько).

5. *Які словосполучення з прикметниками неправильні? Чому?*

М'яка подушка, м'який характер, м'який зошит; твердий камінь, твердий вчинок, тверде рішення; легкий портфель, легкий вітерець, легка кімната: гарна людина, гарні вісті, гарний будинок.

6. *Відишуйте прикметники, визначте, у якій формі – короткій чи повній, стягненій чи нестягненій – вони вжиті. З'ясуйте їхню синтаксичну роль.*

1. Блажен той муж, воістину блажен, котрий не був ні блазнем, ні вужем (Ліна Костенко). 2. Краще малеє надбання з ласкою Бога набути, ніж незліченне багатство серед проклять загорнути (Іван Франко). 3. І хто всіляким ідолам і владам ладен курити херувимський ладан, той хоч умре з набитим гаманцем, душа у нього буде горобцем (Ліна Костенко). 4. О, я знаю ту вашу ціпку ненаситную вдачу (Іван Франко). 5. В однієї таємниці срібен перстень, а в другої – звичайнісінька обручка (Іван Драч).

7. *Який з ужитих у наведеному реченні прикметників у формі найвищого ступеня порівняння не відповідає сучасній літературній нормі? Свій висновок обґрунтуйте.*

Монастир називався Крушедол: можливо, найважливіший на Фрушкій Горі, оскільки там поховано кілька сербських королів і патріархів, а відтак – один із найтуристичніших, проте сьогодні подвір'я й околиці храму зяяли пусткою (Андрій Любка).

8. *Перепишіть текст, дописуючи закінчення прикметників. До якого типу словозміни вони належать? Виконайте морфологічний аналіз виділених прикметників.*

Дощ падав тих... і плаксив..., і хмари розтріпалися по небі тяжк... та безрух..., мов намоклі у зчорнілій крові плахти. Тільки далеко за лінією син... лісів горіло пасмо червон... неба.

Смути крові і злота мигтіли між небом та землею, мов шпара в **чорно-син...** безмірі.

І ось високо в хмарах зірвався крик **журавлин...** як заклик у **кращ...** дорогу, впав на саме дно **волоцюжин...** душі (Ганна Журба).

Про яку пору року йдеться у цьому фрагменті. Доведіть свою думку.

9. *Від поданих слів утворіть якісні прикметники, що позначають риси характеру людини, її психічні чи фізичні якості, зовнішні ознаки тощо. Окремі з них уведіть у портретну зарисовку “Мій друг / Моя подруга”.*

Лінь, плакса, правда, брехати, мерзляк, забудько, гонор, праця, плечі, борода, горб, білий, голод, сила, відвага, розум, вередувати.

ЧИСЛІВНИК, ЙОГО ЗНАЧЕННЯ, ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ.

СЛОВОЗМІНА ЧИСЛІВНИКІВ

Основні питання теми

1. Числівник як повнозначна частина мови, його загальна характеристика.
2. Розряди числівників за значенням та граматико-словотвірними властивостями:
 - а) кількісні (означено-кількісні, неозначено-кількісні);
 - б) порядкові.
3. Групи означено-кількісних числівників.
4. Групи числівників за будовою.
5. Словозміна числівників.
6. Морфологічний аналіз числівників.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що є числівник як частина мови? Яка з ознак найважливіша для цього лексико-граматичного класу слів? Результатом якого мислительного процесу він є?

- Які розряди числівників за значенням розрізняють? Поміркуйте, до якого семантичного розряду належить числівник, ужитий у такому мікрофрагменті тексту роману Л. Костенко «Берестечко»: *Оце і все. Одна така поразка закреслює стонадцять перемог!*

- Про які 42 слова йдеться у статті мовознавиць із Луцька Ірини Мельник та Тетяни Масицької? Запишіть їх.

«До власне-кількісних числівників належать передовсім 42 слова, що становлять кількісні назви, оформлені як окремі, цілісні одиниці <...>. Усі інші поняття з кількісною семантикою, якими оперує нині людське мислення, можна виразити, послуговуючись різноманітними поєднаннями основних 42 числівників» (Мельник, Масицька, 2025, с. 69).

- Якими словами можна виразити кількісне значення дробових числівників *одна друга, одна третя, одна четверта*? До якого лексико-граматичного класу вони належать за своїми граматичними характеристиками?

- Як диференціюють числівники за будовою?
- На ґрунті яких частин мови постав числівник як специфічний клас слів? Чи збагачується він нині новими одиницями?

- Які граматичні ознаки властиві числівникам і чи однаковою мірою?
- Як групуються числівники з погляду словозміни?
- Що актуальне для відмінювання дробових і збірних числівників?
- Які поєднання збірних числівників з іменниками визнані натеper нормативними?

• Чи прогнозує і, на Вашу думку, які зміни в системі словозміни та сполучуваності числівників таке спостереження дослідниці Валентини Юносової:

«<...> у сучасній українській літературній мові засвідчуємо виразну тенденцію до активізації вторинних форм власне-кількісних числівників із закінченнями -ох, -ом, а також збірних числівників, поєднаних з іменниками чоловічого роду, що дедалі частіше охоплює також іменники жіночого роду, які донедавна фіксували лише в художній літературі. Нині ці форми широко вживані в мові засобів масової комунікації. Сполучування збірних числівників з іменниками – назвами неістот середнього роду (двоє завдань, троє речень, четверо десятиріч) спостерігаємо у професійному середовищі, проте воно здебільшого залежить від мовних уподобань автора» (Юносова, 2024, с. 50–51).

Пошуково-творчі завдання

1. Встановіть семантичний розряд і підрозряд кожного з наведених числівників.

Двадцять п'ять, семеро, три четвертих, сороковий, чимало, дві тисячі чотирнадцятий, півтора, триста дев'яносто вісім, кільканадцять, одна ціла п'ять десятих, шістнадцятеро. трильйон.

2. Відшукайте у наведеному тексті числівники, встановіть їхній розряд за будовою. Заповніть таблицю, записуючи цифри словами.

Прості числівники	Складні числівники	Складені числівники

У XVII ст. кожний освічений українець знав латинську та одну (часом і більше) європейську мову. Данський посол Ю. Юст, що був в Україні 1710 року, дивувався, що не лише українська шляхта, митрополит, а й ченці Києво-Печерської Лаври мали високу освіту та культурну, європейську поведінку і розмовляли бездоганною латиною. Ю. Юст не вірив своїм очам, бачачи письменних селянок. А тоді в Західній Європі навіть аристократки були

малописьменні, у Московщині – царі неписьменні, князі – цілковито неписьменні. Українці читали європейську літературу від Аристотеля до найновішого тоді (XVII – XVIII ст.) Вольтера. Київська Академія мала величезну книгозбірню. Всі середні школи (вони були тоді при монастирях) теж мали книгозбірні. Навіть приватні книгозбірні були великі, як-от: у Т. Прокоповича – 3 тисячі книжок, у Т. Лопатинського – 1400, С. Яворського – 600, Д. Туптала – 300, Я. Маркевича – 300, а коштували книги тоді дуже дорого. У всій Московщині не було тоді (XVIII ст.) стільки книжок, скільки їх мали ці кілька українців (Павло Штепа).

2. *Вкажіть, до якої частини мови належить кожне з наведених слів. Поясніть, чому не всі вони є числівниками.*

П'ятеро, п'ять, п'ятірка, сотня, сто, двійка, два, двоє, десятка, десять, десятий, один, одиниця, двічі, подвійний, втрое, четвертувати, трикімнатний, дев'ятимільйонний.

3. *Запишіть словами числівники 11, 14, 50, 70, 80, 600. Поставте наголос, поясніть особливості написання.*

4. *Провідмінійте числівники **тисяча, мільйон, нуль**. Поясніть особливості відмінювання.*

5. *Відишкайте в наведеному тексті збірний числівник. Чи відповідно до норм сучасної літературної мови його тут ужито.*

Травень б'ється в вікно та сміється

В клясі граються у відміни,

А полиця від творчости гнеться

В англomовних дітей України.

Ось наплутавши по відмінах,

Юна сила себе в мові бавить.

Навіть «Семеро Лесь Українок»

Намальовано й ждуть вистави (Галя Мазуренко).

6. Утворіть словосполучення з поданих числівників та іменників.

Поставте наголос.

а) Два (став, відро, товариш); 8 (командир, море, хлоп'я, штани);

б) Двоє (гарний учень, щира сестра, велике озеро, швидкі ковзани). Четверо (уболівальник, підвіконник, чобіт, лисеня). Три (старший брат, глибока криниця, різьблені сани).

7. Складіть та запишіть речення з неозначено-кількісними числівниками багато, декілька, безліч.

8. Запишіть цифри словами, поясніть відмінювання й правопис числівників.

До 279 додати 63 дорівнює 342; від 1644 відняти 128 дорівнює 1516; скільки разів 8 міститься в 56? Скільки буде, якщо 663 поділити на 39? Запишіть суму чисел – 298 та 34.

9. Поєднайте числівники **півтора, півтори** з поданими іменниками. Яке правило визначає це поєднання. Три з утворених словосполучень уведіть в речення. Якими членами речення виступають в них числівники?

Хліб, доба, день, година, рік, відро, мішок.

8. Словосполучення **51 мова** запишіть в орудному відмінку.

ЗАЙМЕННИК В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Основні питання теми

1. Значення займенника як повнозначної частини мови, його граматичні ознаки.
2. Групи займенників за їх співвіднесеністю з іншими частинами мови.
3. Розряди займенників за значенням.
4. Особливості відмінювання різних груп займенників.

5. Явище прономіналізації слів інших частин мови та десемантизації займенників.
6. Стилiстичне використання займенників.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- У чому суть традиційного й нетрадиційного поглядів на граматичний статус займенника? Назвіть прихильників кожного з них, а також критерії, на які вони спираються?
- Як визначають займенник прихильники традиційного підходу до виділення частин мови?
- Які семантичні розряди займенників виділяють сучасні традиційна і шкільна граматики?
- Як розрізняють займенники за співвіднесеністю з іншими частинами мови?
- Чи поповнюється клас займенників новими словами і якщо так, то в який спосіб?
- У чому своєрідність словозміни займенників?

2. Завдання на встановлення ролі займенників у мовленні

- Скориставшись фрагментом вірша Галини Крук, доведіть, що вказівні займенники *цей* і *той* семантично не тотожні.

хтось мене з усіх сил береже
І по цей бік ., і по той бік
добра

- Відомий мовознавець Юрій Шевельов семантичну особливість займенника вбачав у тому, що «він набирає конкретного (предметового) значення – і кожного разу іншого – тільки в конкретних ситуаціях» (Шевельов, 1951, с. 257). Наведіть приклади, що підтверджують слушність цього твердження.

- Дослідниця Світлана Шабат-Савка пише про «широкий комунікативно-інтенційний потенціал займенників, їхню важливу роль у процесі людської комунікації» (Шабат-Савка, 2022, с. 14). Продемонструйте зазначене на матеріалі особових займенників.

- На прикладі наведеного нижче фрагменту зробіть висновок про стилістичну роль займенників у мовленні та поясніть вживання великої літери:

Мені є кого захищати,
Бо Я – Україна-Мати,
Я маю Синів і Дочок,
Я маю квітучий Садочок,
Я маю високеє Небо,
І Сонце... чого іще треба?!
Я маю Ліси зелені,
І Ріки, і синє Море,
Поля і високі Гори... (Валентина Мірошник).

Пошуково-творчі завдання

1. Випишіть займенники, визначте розряд за значенням та синтаксичну роль у реченні. Відшукайте похідні слова з займенниковими коренями, поясніть, як вони утворилося.

Я ... дедалі частіше звертаю зір не на те, що буде попереду, і не на те, що відбулося, а дивлюсь вгору – туди, де хмари ведуть своє тисячолітнє життя. Там є все, ніби це – відбиток життя земного. Є перестороги і попередження, пророцтва і відповіді на запитання. Якщо захочеш, можна побачити все, що чекає на тебе, і все, що вже відбулося.

Є самотні вершники в степу і дівчина з піднятими руками, є кити і леви, є каравани верблюдів і срібна форель, є небесні міста. Химерна географічна карта світу. Можливо, по її невидимих меридіанах блукають душі наших близьких і назавжди втрачених людей, можливо, там колись блукатимемо і ми, зблизька спостерігаючи за літаками (Ірен Роздобудько).

2. Визначте розряд займенників за їхньою співвіднесеністю з іншими частинами мови. Чи можливий перехід з одного такого розряду в інший? Проілюструйте свою думку прикладами з тексту. Встановіть, у яких реченнях тексту слово «це» – займенник, а в яких – частка.

Львів, Львів, Львів... Це місто ніколи не відпустить тебе, якщо ти хоч раз там побував. Це місце-казка, це місто-чари, це любов, і кава, і шоколад, і незмінні підбори, підбори, підбори... Навіть у мороз і на кризі. Це незмінне звертання по-львівськи «прошу пана», і «то є перша кляса», коли щось до вподоби. Той, хто не бував у цьому старому місті, ніколи не збагне душу України. Бо Аптекарь славнозвісного Юрія Винничука живе тут, і Купальниця Галини Вдовиченко теж родом звідси, а ще Мавка Дари Корній, хоч письменниця і не говорить про це прямо. Усі ми різні, але й усі однакові у цій своїй глибочезній і палкій любові до нашого середньовічно-сецесійного міста з його вузькими вуличками і широченними новими проспектами, з помпезною архітектурою Горголевського і по-воєнному монументальним сталінським **ампіром**. Не можна бути у цьому місті і не закохатися у нього. А закохавшись, не творити неможливо.

Львову присвячено вірші, пісні й романи... На його вітвар покладено долі, списано сторінки історії. Він був збудований во славу того, чие ім'я носить, але тут ви не знайдете жодного пам'ятника Леву, лише засновнику міста – єдиному Королю землі Галицької Данилові Галицькому.

<...> Львів – це не Ратуша і не костел Ельжбети, тим пак це не церква Святого Юра або ж новомодна «Арена Львів»... Львів – це його мешканці і ті, хто щоденною працею створює його, як тепер кажуть, імідж. Львів – це ті, хто живе у ньому і творить, хто вперто іде до своєї мети, не зраджуючи його з іншими містами у пошуках кращої долі. Львів – це кохання, кава, чоколяда, це вона і він, і він, себто Львів... (Ніка Нікалео).

Встановіть значення виділеного слова. Відшукайте в тексті діалектизми, встановіть їхній тип.

3. Запишіть текст, ставлячи займенники, що в дужках, у потрібній формі.

У дужках після кожного займенника вкажіть відмінок, у якому він ужитий.

... не важливо, де, у (який) час ти переживаєш емоції, що (вони) не дано пережити (інші). Не тому, що вони, ці інші, кращі чи гірші за (ти). Мова не про (те). А тому, що вони (якесь) дивом не потрапили в колесо чи між леза ножиць. Можливо, (вони) поталанило. Але хтозна, чи справді поталанило, чи навпаки – позбавило можливості набути досвіду, а з (він) і мудрості, сили, витривалості, Зрештою, віри в (себе), у (своя) незламність. Зрозуміти (себе) важливо. Можливо, важливіше за спокій і ситість, у (які) проведеш життя (Ірен Роздобудько).

4. Розкрийте дужки, поясніть написання займенників.

Батьківське надбання не (аби) що. 2. Я тобі збирався показати де(що) нове... 3. Промовці окреслили де(котрі) питання. 4. Діду, голубчику, заграй яку(небудь). 5. Дамо вам військо у підмогу, і провіанту на дорогу, і грошеняток який(сь) міх. 6. Цей дріт приносить телеграми хто(зна) з якої даліни.

5. Випишіть із художніх творів чи складіть речення, у яких займенники хто, що, який, скільки були б: а) питальними; б) відносними. Визначте їхні функції в реченні.

6. З'ясуйте частиномовну належність, морфологічні ознаки і синтаксичну роль слів, що набули займенникових значень. Доберіть займенники-синоніми до прономіналізованих одиниць.

1. Колись сказав один лінгвіст, що війн і чвар не знали б люди, якби у кожне слово всюди той самий всі вкладали зміст (Святослав Караванський). 2. Не шукай правди в других, коли в тебе її немає (Народна творчість). 3. Тільки лампи та канделябри лишилися цілими і завзято заливали цілу руїну світлом, до нестерпності ясным (Михайло Коцюбинський). 4. Ой одна я, одна, як билиночка в полі (Тарас Шевченко).

ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Основні питання теми

1. Поняття про дієслово, його морфологічні ознаки та синтаксичні функції.
2. Три типи дієслівних форм, їхні визначальні ознаки.
3. Інфінітив як початкова форма дієслова.
4. Дві дієслівні основи, їхні функції.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що визначає дієслово як частину мови?
- У чому полягає своєрідність семантичного, морфологічного, синтаксичного, словотвірного критеріїв виділення дієслова як частини мови?
- Чи кожне з виділених слів у наведеному нижче фрагменті вірша є дієсловом? Свою відповідь обґрунтуйте.

місяць **зливає** віск
на нічну ріку,
ліс понад нею **став** —
й ні **шелесь**
хтось тобі **поробив** —
завжди й днесь
множити луну слів
гомінку (Галина Крук)

- Які групи дієслівних форм виділяють у системі сучасного дієслова?
- Що характеризує інфінітив (неозначену форму дієслова) з морфологічного, синтаксичного та словотвірного поглядів?
- З чим пов'язане виокремлення двох основ дієслова?

Пошуково-творчі завдання

1. Запишіть дієслівні форми у три колонки — дієвідмінювані,

відмінювані, незмінні. Доповніть текст інформацією про нашого земляка – письменника Степана Коваліва.

Цікаву літературну постать являє собою Степан Ковалів (літературний псевдонім – П'ятка, народився 1848 р.) власне побутовою, скажу так, стороною своїх творів. Його оповідання здебільшого торкаються промислового життя в славнім нафтовими джерелами Бориславі, цій галицькій Каліфорнії, що одних нанівець звела, іншим натомість численні достатки дала. Вже Франко в своїх «бориславських» оповіданнях звернув увагу на цю арену страшної боротьби між старим патріархальним життям та новими обставинами, озброєними силою капіталу й техніки; твори Коваліва доповнюють ту картину інтересними побутовими подробицями. Безмежна експлуатація, страшенне шахрайство й злочинства складаються разом на той скажений шум життя, в якому, закрутившись, гине без ліку не пристосованої до боротьби простоти. Кращі оповідання Коваліва – «Ройтів шиб», «Безконечний шпindel», «Дрогобицький найда» і ін. Суворий автор подає в них майже голі події, скупі розробляючи внутрішню їх сторону, але правдивістю своєї манери та правдою самих подій робить велике враження. Письменник, можна сказати, одного закутка, Ковалів найбільш цікавий оцією правдою побуту, що б'є з кожної сторінки його оповідань (Сергій Єфремов).

2. Визначте синтаксичні функції дієслівних форм у тексті. Дайте йому заголовок. Відшукайте слова – назви дій, що не є дієсловами.

А Сократ говорив...

«Я не маю на вас зла, афіняни. Ви хочете вчинити добро, хоч чините зло. Прагнення нести добро живе в кожній людині. Коли ж вона робить зло, то тільки тому, що не знає, що таке добро. Я прощаю вам. Ще раз кажу, що не боюся смерті. Бо коли б забоявся, я вбив би себе ще до того, як зійшов на цей поміст. Мудрість і хоробрість – дві людські сили. Хоробрість не завжди мудра, а мудрість не завжди хоробра. Я знаю це. І не дам переважити жодній.

... Коли я чогось не знаю, то просто не знаю, а не напускаю ману, буцім бажаю комусь показати істину. А що ми, власне, без знань? Ніщо. Де шлях до них? У пошуках істини. Кожному треба знайти свою істину. Не бути рабом чужих істин. Так повеліли людям боги: шукати, щоб навчитись володіти собою, державою, світом. Тоді держава ростиме з нами» (Юрій Мушкетик).

3. Наведені дієслова запишіть у неозначеній формі.

Прибігла, снишся, засиплю, насипаєш, приходитимемо, принесуть, віднайдіть, кинеться, відіб'ється, набивалося б, знайдете, вставатимеш.

4. З'ясуйте, від якої дієслівної основи утворені такі дієслівні форми.

Зроблений, живи, пролунав, виступає, замерзлий, доповівши, писатиму, помиряться, ставили, накиданий, підбитий, спопеливши, почули, посивіле, чекаючи, відкинуто.

5. З'ясуйте, від яких із поданих дієслів не можна утворити форми 1 та 2 особи однини теперішнього та майбутнього часів. Поясніть причину цього мовного явища.

Біліти, білити, брати, тримати, здійснитися, вагатися, телитися сповнитися, тьохкати, вимагати, сипатися, вечоріти, іржати, світати.

**ДІЄСЛІВНІ КАТЕГОРІЇ ВИДУ,
ПЕРЕХІДНОСТІ / НЕПЕРЕХІДНОСТІ ТА СТАНУ**

Основні питання теми

1. Категорія виду дієслів. Дієслова доконаного й недоконаного виду. Двовидові дієслова.
2. Перехідні й неперехідні дієслова, їхні семантико-словотвірні та граматичні особливості.
3. Поняття дієслівної категорії стану, її тлумачення в лінгвістичній літературі.

4. Дієслова активного та пасивного станів. Семантичні різновиди дієслів зворотно-середнього стану. Групи дієслів, що перебувають поза категорією стану.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що становить сутність категорії виду?
- Як розрізняють дієслова стосовно категорії виду?
- За якої умови дієслова утворюють видову пару? Як утворюються видові пари? Чи всі дієслова мови утворюють видові пари?
- У чому особливість двовидових дієслів?
- Чим різняться перехідні дієслова від неперехідних?
- Що виражає категорія стану?
- Як класифікують дієслова з погляду категорії стану?

2. Українська дослідниця дієслівної категорії виду Ірина Багмут в одній із своїх розвідок зазначає:

«Огляд базової семантики дієслівних видів засвідчує, що використання того чи того виду дієслова залежить передовсім від контексту речення і контексту висловлювання, порядку слів, інтонаційних акцентів, власне семантики дієслова, наявності певних контекстуальних маркерів тощо. Контекст і комунікативна ситуація сприяють наближенню видових значень і пояснюють видову варіантність» (Багмут, 2024, с. 54).

На прикладі речень-висловлень із дієсловом *телефонувати* засвідчіть слушність цього твердження.

Пошуково-творчі завдання

1. Перепишіть текст. Дієслівні форми доконаного виду підкресліть прямою лінією, недоконаного виду – хвилястою.

За одностайною думкою багатьох дослідників, українська психічна структура вирізняється емоційно-почуттєвим характером, «кордоцентричністю». Безумовно, висока українська емоційність, чутливість та ліризм, що виявляються, зокрема, в естетизмі українського народного життя і обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленій пісенності, у своєрідному м'якому гуморі тощо – це дар Божий, що визначає людяність і є основою творчості. Але сила емоційного мрійництва зменшує роль раціонально-вольової психіки, а тому перетворюється часом на кару Богу...

На відміну від європейця, що, наче “стріла у вічність” (Ф. Ніцше), виборює безсмертя, здобуваючи скарби оформленої модерної культури, українець часто-густо сповнений спокоєм неминучості та покірністю долі. Творча, формодавча інтелігенція України ще тільки має виконати своє культурне призначення: віддати життя, аби наблизити “золотий привид багатой української душевної стихії, оформленої в своєрідній і завершеній культурі “духа і життя”» (Валерія Храмова)

З'ясуйте стилбову належність тексту. За якими ознаками ви її визначили?

2. До кожного з наведених дієслів доберіть парне за видом, вкажіть засіб творення видової пари.

Брести, ловити, розкласти, стукати, застерегти, шукати, рости, зупинитися, стелитися, сідати, екзаменувати, виключити, засипати, отримати.

3. Прочитайте тексти. Ужиті в них дієслова запишіть у дві колонки: I – перехідні дієслова разом із залежними від них прямими додатками; II – неперехідні.

A.

Море під Києвом

«Місце, де тепер пливе Дніпро, і вся Полтавщина – все це було вкрите морем. З далеких країв приїздили купці кораблями до Києва. Продавали різні

товари й за те платили десятину київському князеві. З тих десятин збудували церкву, що на пам'ять того потім дістала назву “Десятинної”. Коли св. Андрій прийшов до Києва і застромив хрест на горі, де тепер стоїть Андріївська церква, то все море сплило на низ. Але частина його зісталась і сховалась під Андріївською горою. Коли потім збудували тут церкву, то під престолом відкрилось джерело. Тепер щороку дають із скарбу багато тисяч карбованців – купувати клоччя і смолу, і ним затримують воду, що тече відти. Кожне найменше зрушення збільшує натиск води, що тече відти. Ось чому в Андріївській церкві нема дзвонів: при першому ударенні вода залила б не тільки Київ, а й усю Полтавщину. Київщину, Чернігівщину» (З книги «Українські перекази»).

Б.

«А ти вже не читаєш? Сьогодні люди, і зокрема політики, не комплексують від того, що мало читають. А відтак – не поважають культури власної нації, не розуміють, що не можна піднести цивілізаційний рівень країни, у якій вимирають мова та її носії. Коли державна влада не має відчуття українськості, а шукає зразків деінде, народ починає хворіти і вимирати... Я читаю, бо не хочу бути деграданткою» (Любов Голота).

4. Виділіть дієслова, з'ясуйте, до якого стану вони належать.

Доньки Ярослава Мудрого

«У Софіївському соборі в Києві відвідувачі довго простоюють перед однією з найкращих фресок. На ній автор зобразив князя Ярослава Мудрого, його дружину Ірину та їхніх дітей. Синів і доньок князь виховував серед книг, і вони вирости справді освіченими людьми.

Донькам Ярослава Мудрого судилися незвичайні долі. Анна вийшла заміж за короля Франції Генріха I. Після смерті чоловіка вона стала на чолі французької держави, підписувала всі важливі папери, чітко виводячи на них кирилицею: “Мати короля”, а останній підпис уже перед самою смертю: “Анна Королева”.

Доля другої доньки, Єлизавети, повела її в Норвегію. 1035 року вона вийшла заміж за короля Олафа Гарольда, що не один раз прохав її руки у батька – київського володаря.

Третю свою доньку Анастасію Ярослав Мудрий віддав за угорського короля Андрія I. Сталося це 1046 року. Після цього в угорських документах з'явилося ім'я королеви Агмунди.

Усім цим шлюбом князь надавав великого політичного значення. Русь не тільки пов'язувалася родинними зв'язками з країнами Європи, а й одержувала надійних союзників» (Михайло Слабошпицький).

5. Розподіліть дієслова за значенням: а) власне-зворотні, б) загально-зворотні, в) непрямо-зворотні, г) взаємно-зворотні, д) активно-безоб'єктні, е) пасивно-якісні, є) зворотно-пасивні.

Посуд б'ється, хлопець причісується, збирається в похід, троянда колеться, бажання виявляються, хворий заспокоюється, лід ламається, йому сниться, ситець мнеться, хліб кришиться, навчатися в інституті, надіятися на перемогу, дорога стелиться, друзі помирилися.

6. Дієслова *малювати, писати, співати, вишивати* введіть у речення так, щоб в одному випадку вони були перехідними, а в іншому – неперехідними.

КАТЕГОРІЯ СПОСОБУ ДІЄСЛІВ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ МОДАЛЬНОСТІ

Основні питання теми

1. Поняття категорії способу. Засоби вираження способових значень.
2. Дієслова дійсного способу, групи його форм – теперішнього, минулого (давноминулого) й майбутнього часів.
2. Особливості творення форм наказового способу, їх значення.
3. Умовний спосіб, специфіка творення його форм.
4. Уживання форм одного способу в значенні іншого.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що визначає сутність категорії способу?
- Які способові значення розрізняють?
- Які форми дієслова належать до дійсного способу?
- У чому особливість наказового способу? Як утворюються форми наказового способу?
- Яке значення виражають дієслова у формі умовного способу?
- Чи можливе вживання дієслів у формі одного способу в значенні іншого?

Пошуково-творчі завдання

1. Підкресліть дієслова, з'ясуйте, у якій способовій формі вони вжиті.

1. Ох, не повчайте молодих. Нехай побудуть молодими. 2. Отак би я створила їх обох. Сумні у нас селянські пантеони. 3. Віддай людині крихітку тепла. За це душа поповнюється світлом. 4. А що сильніше підпирає твердь – молитва преподобного Антонія чи Наливайка мученицька смерть? 5. От був народ! Що римляни, що греки. На всі віки нащадкам запасли. А ми... А ми!.. Хоч би які лелеки Гомера нам в колиску принесли (З тв. Ліни Костенко).

2. Встановіть, форми якого способу дієслів домінують у наведеному нижче вірші Миколи Луківа і чому.

Не зобидь ні старця, ні дитину,
Поділись останнім сухарем,
Ми ж не вічно на землі живем,
У могилу не бери провину.
Зло нічого не дає, крім зла,
Вмій прощати, як прощає мати.
За добро спіши добром воздати,

Мудрість завше доброю була.
Витри піт холодний із чола
І трудись, забувши про утому,
Бо людина ціниться по тому,
Чи вона зробила, що могла,
Скільки сил у неї вистачало,
Щоб на світі більше щастя стало.

3. Виділіть форми наказового способу. З'ясуйте їхні значення та яким способом – аналітичним, синтетичним – вони виражені. Відзначте випадки чергування фонем під час їх творення.

1. Прийди до мене ласкавим іменем, бабиним літом, сріблястим інеєм, травою зеленою – не травичкою, весняною бурею, а не мжичкою. 2. Затишшя щедre, благодатне. Запам'ятайте і про те, що море на підступність здатне: раптово хвиля все змете 3. Не муч мене. Не клич мене. Явись у лісі, в лузі, в полі чи діброві... 4. Хай у виноградні сонце бродить, у граніті – музика зрина... 5. Калино! Доле! О скорботна мати повішених, розп'ятих на хрестах! Не дай собі галуззя обламати, навчай людей високо підіймати добро – цей вічний непорочний стяг (З тв. Романа Лубківського).

4. Утворіть форми умовного способу від таких дієслів.

Любити, берегти, прославитися, зробити.

5. З'ясуйте, у яких випадках одна способова форма вжита замість іншої або форма інфінітива – у значенні наказового чи умовного способів.

1. «Що ж тепер? Панове, ради. Поміркуєм, тепер з ним нічого робить, запалим церкву!» (Тарас Шевченко). 2. Ти хотів би квіток на дорозі моїй (Леся Українка). 3. Літак готувати до вильоту (Іван Ле). 4. І навіщо б ото я пташенятко мучив? Воно ж іще маленьке. Пусти його, не муч (Остап

Вишня). 5 Сама б заміж виходила, все веселіше було б. 6. Іще скажи дурне слово, то всі горшки і миски полетять на підлогу (Михайло Стельмах).

6. Складіть казку про пригоди лісових звірят, вживаючи дієслова у різних способових формах.

КАТЕГОРІЯ ЧАСУ ДІЄСЛІВ.

ЗНАЧЕННЯ І ТВОРЕННЯ ЧАСОВИХ ФОРМ

Основні питання теми

1. Сутність категорії часу, її зв'язок з дієслівними категоріями виду та способу.
2. Значення та морфологічні ознаки форм теперішнього, майбутнього, минулого та давноминулого часів.
3. Уживання одних часових форм у значенні інших.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що визначає сутність дієслівної категорії часу?
- У який спосіб категорія часу пов'язана з дієслівною категорією виду?
- А в який спосіб пов'язана з категорією способу?
- Яке значення й морфологічні ознаки властиві дієсловам у формі теперішнього часу? Минулого? Давноминулого? Майбутнього?
- Чи можливе вживання форм одного часу в значенні іншого?
- Чи є такі форми стилістично нейтральними?

Пошуково-творчі завдання

1. Виділіть дієслова, вкажіть, у якій часовій формі вони вжиті.

Великого не буває без суєтного. Тому велике і мізерне вереміється в одному колобігу веремен, і не збагнути простому умом, де вічне, а де минуще. Недарма на світі з'являються пророки і вчать: розорюйте свої перелоги, і Бог дощем проллє на вас правду. Вічне і велике тоді підніметься в чистоті своїй, струсить сміття мізерности, а нечистивці згинуть від безчестя свого.

У плині своїх днів і трудів княгиня й не думала – се велике, а се мале. Все видавалося їй значним.

Ось Гліб повернувся з Преслави. Привів кількох книжних людей і будівничих-здателів. Набачився там церков і монастирів – буде й тут вибудовувати такі ж (Раїса Іванченко).

Відишуйте в тексті застарілі слова, подумайте, з якою метою їх ужито.

2. З'ясуйте, які з дієслів вжиті у формі минулого часу, а які – давноминулого. У чому відмінність між ними? Що їх зближує?

1. Хотів був додому йти, та знову про дірку (в гамазеї) згадав (Борис Грінченко). 2. І вже був рушив за прапорщиком та грузином, як раптом хтось шарпнув його за рукав (Любов Голота). 3. Я вже почав був окоп собі рити, а як почув отой регіт – отетерів, лопата в руки так і вмерзла (Григорій Тютюнник).

3. Виділіть дієслова майбутнього часу, встановіть їх значення. У яких формах вони виступають? Які з цих форм мають значення доконаного виду, а які – недоконаного.

1. Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй. 2. Я в людей не проситиму сили. Я нічого в житті не просила, як не просять зелені схили, щоб у спеку дощі їх зросили. Я в людей попрошу тільки віри в кожне слово, почуте від мене. 3. Коли віки затягнуть вже куртиною колишні битви, подвиги й дива, художник нам поверне їх картиною, поет одягне у нові слова. 4. Фальшивий лідер, імітатор, яке огидне явище –

диктатор! Оце доскочить влади і сидить, аж поки будуть гнать або судить (З тв. Ліни Костенко).

4. З'ясуйте, які дієслова у формах теперішнього часу означають дію, що відбувається в момент мовлення, а які – дію постійну чи повторювану в тривалому вияві.

1. По діброві вітер виє, гуляє по полю, край дороги гне тополю до самого долу (Тарас Шевченко). 2. Перебендя старий, сліпий, – хто його не знає? Він усюди вештається та на кобзі грає (Тарас Шевченко). 3. Горбочок край пасіки, під яблунею. Над стежкою груша. Сонце заливає цю маленьку, ясну галявинку, яка ніби для того й створена, щоб на ній сидіти (Борис Харчук). 4. Трава густа. Город непрохідний, не продерешся. Старе і молоде – ніщо не хоче вмирати. “Як гуде пасіка”, – вимовила Оксана (Борис Харчук).

5. Відзначте випадки вживання одних часових форм у значенні інших.

1. Було, питаю: – Що воно за диво? Під Берестечком бився ти сміливо. Під Зборовом також і над Пилявою своє ім'я ти не покрив неславою (Ліна Костенко). 2. – Я пішов, – раптом втрутився Галат, устаючи з місця, – сьогоднішній день переламав усе моє життя (Юрій Яновський). 3. Зрідка в лісі трісне суха гілка, зашерехтить чиясь хода і зразу затихне (Михайло Стельмах). 4. Вчора вечором були ми з Леною у Зоні оглядати якусь балеву сукню. За кілька днів від'їжджає вона з батьком і панною Марією на бал до С. (Ольга Кобилянська).

ДІЄСЛІВНІ КАТЕГОРІЇ ОСОБИ, ЧИСЛА, РОДУ. ДІЄВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ

Основні питання теми

1. Категорія особи як основний виразник дієслівного значення особовості.
2. Семантика особових форм. Безособові дієслова.
3. Категорії числа і роду в системі дієслова.

4. Дієвідмінювання дієслів.
5. Морфологічний розбір дієслова як частини мови.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що виражає дієслівна категорія особи?
- Які дієслова належать до безособових?
- Скільки типів словозміни властиві дієслову як частині мови?
- З чим пов'язана наявність неповної дієслівної парадигми? Які семантичні групи дієслів характеризує належність до неповної парадигми?
- Які дієслова належать до архаїчного типу словозміни? Чи всі їхні форми однаково продуктивні?

Пошуково-творчі завдання

1. Відшукайте дієслова, з'ясуйте, у якій особово-числовій формі вони вжиті. Визначте особливості вживання особових форм при підметах, виражених іменниками та неособовими займенниками.

1. Хтось непомітно причаївся в тінях саду і шепче. Співає, що осиплеться цвіт яблуні, що замовкне десь журливе все комахине життя, пух кульбаби розвіється звільна і тихо хтось перейде по сухих листях саду. Що блиском полудня усе єсть, коротеньким днем комахиної праці (Ганна Журба).

2. – В завію... я виводжу свій виводок за село, ставлю на шлях спиною до вітрів і так граю, що губи тріскаються, бо нема тепер дзвонів. А деякі розумні мене за це, старого, дурнем величають.

– Ви й справді в хуртечу виходите на шлях?

– На пробій ідем. Поспитай, коли хочеш, людей (Михайло Стельмах).

У другому уривку відшукайте слова-синоніми. Продовжте цей синонімічний ряд, виділіть його домінанту.

2. У поданому тексті відшукайте безособові дієслова, поясніть особливості їх уживання.

Так уже повелося, що в переддень різдвяних та новорічних свят кожен намагається вчасно повернутися додому, бо в народі мовиться: хто одіб'ється від родини, той цілий рік блукатиме манівцями.

Село нараз поночіє, лишень вікна посліпують яскравим світлом і жовтогарячий місяць-пастух, усміхнувшись на крайнебі, освітив безмежний овид, щоб видко було, як пасуться його отарні вівці-зорі (Василь Скуратівський).

Зверніть увагу на контекст слова **поночіє**, поясніть його значення. Чи є усталеним таке його вживання?

3. Згрупуйте подані дієслова у три колонки – особові, безособові і ті, що вживаються в особовому й безособовому значеннях. З останніми складіть по 2 речення.

Смеркає, одягає, темніє, гуде, болить, таланить, розвидняється, трясе, занудило, потепліло, щастило, намагалось, мріялося.

4. Розподіліть подані дієслова за типом дієвідмінювання.

Мріяти, прагнути, хотіти, бігти, проказати, пробігати, колоти, боротися, стелити, доїти, іржати, стукотіти, гримотіти, воркотати, доповісти, мовчати, стерегти, з'їсти.

5. Запишіть речення, вставляючи пропущену букву; виділіть закінчення в дієсловах. На основі закінчення поділіть дієслова на першу й другу дієвідміни, поясніть поділ. Виконайте морфологічний розбір виділених дієслів.

1. Шумить дощ осінній... І скарж...ться вітрові клени і вишні. 2. **Нагн...ться** стебло, аж тріщ...ть, і лет...ть легка павутина, мов спогад про літо. 3. Шумл...ть навкруг дерева, дим...ть туманом балка... 4. Мина...ть ночі. Проліта...ть дні. **Обвод...ть** сонце поглядом планету. 5. Отут

постав...мо намет, в наметі **зано́чу...м...** Спеч...м картоплю при зорі і юшки наготу...м (Із тв. Миколи Луківа).

ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ОСОБЛИВА ДІЄСЛІВНА ФОРМА

ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ОСОБЛИВА ДІЄСЛІВНА ФОРМА.

БЕЗОСОБОВІ ФОРМИ НА -но (-ено), -то

Основні питання теми

1. Поняття дієприкметника як неособового дієслівного утворення. Дієслівні та прикметникові ознаки дієприкметників. Перехід дієприкметників у прикметники та іменники.
2. Активні та пасивні дієприкметники в українській мові, особливості їх творення.
3. Дієприслівник, його граматичні особливості. Перехід дієприслівників у прислівники.
4. Особливості творення дієприслівників.
5. Безособові форми на **-но (-ено), -то**: значення, граматичні ознаки, особливості функціонування.
6. Морфологічний аналіз дієприкметників, дієприслівників та безособово-предикативних форм на **-но (-ено), то**.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Чому дієприкметник і дієприслівник називають особливими дієслівними формами? Чи однозначно їх трактують у мовознавстві?
- Які дієслівні і які прикметникові ознаки успадкував дієприкметник?
- Які дієслівні і які прислівникові ознаки властиві дієприслівникам?
- Від чого залежать особливості творення дієприкметників і дієприслівників? Схарактеризуйте їх.

- Зіставте погляди стосовно дієприкметникових форм на *-вший, -чий* української мовознавиці Олени Курило (1890–1946) та письменника Валер'яна Поліщука (1897–1937). Котрий із них утвердився в сучасному мовознавстві?

А) «Українська мова не знає активних дієприкметників на *-чий, -(в)ший*, ані пасивних на *-мий* у тому творенні та в тій функції, як їх уживає сучасна українська літературна мова, як ото: – Тварини, живучі і живші на землі. Факт спостерігаємий... Незадовольняючі наслідки. Чоловік, намагаючийся стати... Вражаючий випадок. Далекосягаюча спеціалізація та ин. За активні дієприкметники каже П. Житецький: Щодо активних дієприкметників, то їх зовсім нема в народній мові» (Курило, 2004, с.18).

Б) «Кілька слів про мову і користування нею.

Я вважаю, наприклад, наростки на *-вший, -чий* при творенні дієприкметника за сучасні необхідні мовні форми, яких ніякі професорилінгвісти не викоріняють, бо вони стихійно вростають у життя. Як обійтися без таких форм? Повною фразою, може, порадять, як це робили повільні чумаки за воликами, у той час коли динамічний темп сучасності вимагає скорочення старовинних зворотів. Мова телеграм і рух аеро міняють синтаксу. Я їх свідомо вживаю у своїй поезії, бо на них сьогоднішній день, а не археологічні докопування та боязкість русизму. Між іншим, український народ давно вже створив слово «знаючий» і багато інших, отже, процес живе. Це жива мова, і нові вчені створять на її підставі нові правила користування. Живу людину вбити в тісну колодку не зуміють, і тому я пишу «палаючий дух» (Поліщук, 1990, с. 121–132).

- Що вирізняє українські форми на *-но (-ено), -то*? Які терміни вживають на їх окреслення? Як їх утворювано?

Проблемно-пошукові завдання

1. *Відишукайте в тексті дієприкметники та дієприслівники, визначте їхню синтаксичну функцію. Відзначте, якими мовними засобами досягається висока образність цього уривка.*

Вітер, наче парубок у танці, на всі боки обертав кожухарку-метелицю, і вона, широко розкинувши поли кожуха, то захлиналась, мов звірина, і водночас, як їй манулося, розтрушувала, розметувала, розкублювала над землею холодну вовну.

Мовчали закурені поля, німувала насічена рубцями-переметами дорога, тільки діброва... пересварювалася з хуртовиною і вітром; незлинялі накучерявлені дуби, як військо шолом'яне, стояли плечем в плече проти них, надламували їхню силу, самі по коліна вгрузаючи в сніг (за Михайлом Стельмахом).

2 *З'ясуйте частиномовний статус виділених слів (дієприкметник, прикметник, іменник).*

1. І маленький Василько оповідає їм дзвінким, **співучим** голосом про свій кам'яний двір, про глиняного півника, що мати на ярмарку купить. 2. Це були ті вічно **пливучі** неспинні хвилі, на котрих гойдався малесенький, закинутий човник Пилипового життя (Галина Журба). 3. Ні дід, ні ми не розуміли **прочитаного** (Олександр Довженко). 4. **Плакучі** верби сплакали у воду гірку пиліоку **одболілих** літ (Ліна Костенко). 5. **Схарануджена** совість народу виліплює замок піщаний (Уляна Галів). 6. от, глянь, між рукою твоєю й спокусливим фруктом у вазі Бог малює маленьку **вібруючу** цятку – бджолу, що разить тебе жалом і помирає від враження (Галина Крук).

3. *Прочитайте описи. Вкажіть, які з дієприкметникових форм не відповідають нормам сучасної літературної мови. Обґрунтуйте свою думку*

Чим, на вашу думку, зумовлено їх уживання в творах цього автора? Чи однаковим настроєм сповнені ці описи. Як довести це?

1. Тиха, ясна зимова ніч.

Сніг уклався білесеньким покривалом на землю. Смереки на горах, обвислі інесем, обвиті мрякою, дрімають. Тихо, ледве чутно життя. Зійшовший місяць упивається величавим спокоєм.

2. Знов весна. Знов той оживляючий весняний запах, ті самі лагідні подуви вітру, що зворушують воздух, будять до життя, що спочивало в глибокім сні. Знов міняються ясні тихі ночі, несказанно, упоююче красні, як колись! Фіалки дрібнесенькі, любимці мої, цвітуть, ліси соснові, березові розвиваються, зеленіють пишною зеленню! Зозулі гомонять лісами, кують, проща пташня розщипається, а серце в грудях розходиться з самої розкоші...

Сонце всюди.

Повно його всюди. Гарно-прегарно жити (Ольга Кобилянська).

4. Прочитайте текст, підкресліть дієприслівники, зробіть висновок про особливості їх творення. Встановіть, ким був Никифор Криницький.

За розповідями людей з Криниці-села, він завжди й у всьому лишався лемком, хоча з Никифора послідовно робили поляка. Він любив, як до нього хтось по-лемківськи звертався. Це була його рідна мова, і він розкривався їй назустріч, як квітка сонцю. Що відомішим він ставав, то більше й більше його оточувала польська, геть витісняючи близькі і зрозумілі йому з дитинства лемківські слова. Мовби дерево пересаджували на інший ґрунт.

Коли гучна слава наздогнала Никифора вже на порозі старості, він жив, як і жив, зовсім не здивувавшись їй, ніяк, власне, не зважаючи на неї. Він, мов давньогрецький філософ Діоген, раз і назавжди обравши свій душевний режим, лишався в ньому, як у фортеці перед наступом ворога. Він ніс себе крізь славу, мов ламку іграшку над

натовпом дитячих рук, які хочуть ухопити її і розтрощить (За Михайлом Слабошпицьким).

6. *Встановіть, яка з дієслівних форм домінує в наведених текстах. Відзначте особливості її творення та стилістичну роль.*

1. За що тебе скатовано, мій люде,
І сплямлено невинною кервою?
Чого тобі могучі, вільні груди
Придавлено гранітною скалою? (Петро Карманський)

2. Диктатори, диктатори, диктатори –
погоничі великі: «цоб-цабе».
Диктатори, диктатори, диктатори
щодня диктують світові себе.
О, скільки їх возносилося і падало!
І скільки їх плювало в наш Дніпро!
І прославляло світ своєю владою,
і одягало у своє добро.

... Все продиктовано, і все перефарбовано,
і удостоєно належної ціни:
за сумніви, за мислі – закатовано!
І за холуйство – вбрано в ордени!

Все продиктовано, і все перефарбовано,
і узаконено, що думати – це гріх!
Муштровано усе, перемущтровано
і в ранги роботів возведено живих!

А цю трикляту мислячу породу
Всю до ноги зітерти б далєбі!

І стільки ворогів було в народу,
що й весь народ був ворогом собі! (Григорій Чубай).

7. Від поданих дієслів утворіть усі можливі дієприкметникові та дієприслівникові форми.

Заніміти, звикнути, виконати, контролювати, обгорнути, розквітнути, підупасти, обледеніти, опрацювати, загартовувати, дорівнятися.

8. Складіть і запишіть речення зі словами **поранений, пригноблений, визволені** так, щоб в одному випадку ці слова були дієприкметниками, а в іншому – іменниками, тобто субстантивованими дієприкметниками. Зіставте значення, морфологічні ознаки, функції цих слів.

9. Складіть розповідь про своє місто (село), використовуючи дієприкметники, дієприслівники, форми на -но (-ено), -то. Зверніть увагу на: а) історичне минуле міста; б) старовинні пам'ятки та сучасні споруди; в) оригінальність міста (села) тощо. Виконайте морфологічний аналіз ужитих у ній двох дієприкметників, дієприслівників та форм на -но (-ено), -то.

ПРИСЛІВНИК В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Основні питання теми

1. Прислівник, його категорійні ознаки та синтаксичні функції. Особливості лексичного значення прислівників.
2. Семантико-синтаксична класифікація прислівників – різні погляди на проблему.
3. Своєрідність якісно-означальних прислівників: ознаки, що ріднять їх з якісними прикметниками.
4. Структура прислівникових основ. Групи прислівників за словотворчою співвіднесеністю з іншими частинами мови.
5. Перехід прислівників в інші частини мови.

6. Морфологічний аналіз прислівників.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що є прислівник як частина мови?
- Чи має прислівник власне загальнокатегорійне значення?
- Яка найважливіша морфологічна ознака прислівників?
- На яких критеріях ґрунтується семантико-синтаксична класифікація прислівників?
- Які розряди прислівників виокремлюють в її межах?
- Що визначає особливість прислівникових слів із погляду їхньої структури?
- У які частини мови можуть переходити прислівники?
- Чим, на Вашу думку, є виділені у наведеному нижче фрагменті слова – іменниками чи прислівниками? Свою відповідь аргументуйте.

зранку дід іде підпирати білий налив

бо вродило, аж шкода гілляки – от-от відчахнеться

я плетуся за дідом, мов хтось мене причепив

хвостиком, собачатком, мізинцем, наперстком

(Галина Крук).

2. Засвідчіть конкретними висловленнями слушність такого твердження:

«Дехто з дослідників вважає займенникові прислівники синсемантичними словами, протиставляючи їх власне-прислівникам як повнозначним, семантично повноцінним одиницям. Таке розмежування цілком умотивоване, тому що займенникові прислівники, на відміну від власне-прислівників, самотійно не виражають значення іншої ознаки. Вони конкретизують свою семантику лише в контексті» (Висоцький, 2015, с. 27).

Пошуково-творчі завдання

1. У наведеному тексті виділіть прислівники, встановіть їхній семантико-синтаксичний розряд та роль у тексті.

Це була така місячна й тиха ніч, що навіть крізь шибки вікон пробивалось безгоміння і світовий спокій. Місяць заливав веранду – і я нечутно встала з постелі, відімкнула двері й сіла на порозі. Тримала в руці годинник, раз-по-раз зиркаючи на циферблат, боячись прогавити північ, і намагалася запам'ятати все, що діялося навколо.

Вгомонилися цвіркуни.

Місяць човгав з гілки на гілку, як персик чи м'ячик.

Горіхове листя під місяцем відбивало якісь ірреальні тони срібла.

Гостро пахла матіола і кріп.

Мені було та гарно і так страшно, як буває лише в дитинстві та юності (Марія Матіос).

2. У наведених реченнях відшукайте прислівники, встановіть їхні синтаксичні функції.

1. Кожен по-своєму залишає після себе пам'ять (Василь Скуратівський). 2. Не треба думати мізерно. Безсмертя є ще де-не-де. (Ліна Костенко). 3. Тихо строчать дощі. І навіщо мені ця печаль? (Ліна Костенко). 4. Розвиднилось траві – упали такі роси! Ще, може, буде трошки не зими (Ліна Костенко). 5. Гучний акордів клекіт, як водопад, гримів, клонились сумно пальми, і мирт чогось тремтів – а нам було так сумно... (Петро Карманський). 6. Діла героїв, може, б розбудили у ваших жилах кров Залізників (Петро Карманський). 7. збігло літа пінне молоко, доки ти відволіклася, гава <...> (Галина Крук).

3. У поданих реченнях відшукайте займенникові прислівники; укажіть ті, що зберігають смислові та словотворчі зв'язки з займенниковими основами. Визначте розряд за значенням кожного займенникового прислівника.

1. Надто довго не був я в Місті. 2. Ви так багато знаєте, а що вмісте самі? 3. Відтак погляд його прикипів до синьої далини... 4. Це сталося потім у рідному Місті, яке одного дня святкувало ювілей свого Письменника. 5. Зродилася тоді в Богдана ненависть до грубої сили. 6. Нам полишене право вдосконалювати свій внутрішній світ самим. Тому ми мусимо пізнавати невідоме без Божої допомоги (З тв. Романа Іваничука).

4. Згрупуйте подані прислівники за семантико-синтаксичними розрядами.

Добре, так, по-третє, по-нашому, дуже, надвоє, можна, кудись, коли, згарячу, на сміх, навіщо, вниз, коли-небудь, наперед, весело, наголо, звіку, щодня, нашвидкуруч, можливо, спересердя, до ладу, на зло, треба.

5. Утворіть від наведених прислівників форми ступенів порівняння, виокремивши ті, що не утворюють ступенів порівняння. Поясніть чому?

Високо, ніжно, старанно, стомлено, гоже, мрійно, завзято, погано.

6. До якої частини мови належать виділені слова. Складіть алгоритм розмежування прислівників та співзвучних з ними прикметників. Як називають такі слова в лексикології?

1. Не дивись **вороже**. Мені ті дні повік не одболять. 2. Кому з нас **гірше**? Я одвожу очі, а ти у вічі дивишся мені. 3. А **найстрашніше**, що пече, як жога, перевертає душу від жалю: невірного, брехливого, чужого, огидного, – а я ж його люблю! 4. Замовники мої! Повірте, не зухвальство – це просто для митця **найбільше** з його щасть. Бо **краще** хай мій труд мені не схвалить майстер, ніж нетямущий хто хвалу йому воздасть! 5. **Вороже** військо

ласе до добра. 6. Утік, здається, в місце підходяще, бо тут було освітлення ще **краще**. (З творів Л. Костенко).

7. До поданих прислівників подайте твірні слова.

Суворо, вниз, крадькома, похапцем, надворі, віднині, ненадовго, спочатку, пора, насилу, наскільки, вдвох.

8. Відшукайте в тексті прислівники, поясніть спосіб їх творення. Який із них найпродуктивніший? Доведіть це. Виконайте морфологічний розбір трьох із виділених прислівників

Вони спочивали на розлогому капищі: зубр, зубриха і зубрення. Батько покняжому розлігся під сосною. Мати і синок лежали обіч, на осонні. Вона лежма полизувала малого, і він умлівав з її ласки.

В його (зубра) очах жили воля і незалежність, і він казав, що для того й прийшов у світ. Здавна і здалеку – після оледеніння Європи. Своїми виставленими наперед і круто зверненими досередини рогами збивав криги, трощив ногами, розтоплював їх гарячим пашистим подихом, і там, де ступив, де повернувся, виростали трави і ліси (Борис Харчук).

ПРИЙМЕННИК, СПОЛУЧНИК І ЧАСТКА

ЯК СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Основні питання теми

1. Загальне поняття про службові частини мови.
2. Прийменник як службове слово, його характеристика:
 - а) за походженням та структурою;
 - б) за семантикою.
3. Сполучник в українській мові:
 - а) структурні типи сполучників;
 - б) поділ сполучників за походженням;
 - в) функційна характеристика сполучників;

- г) розмежування сполучників і співзвучних з ними слів.
4. Частка як службове слово. Класифікація часток:
- а) поділ часток за походженням та структурою;
 - б) функційно-семантичні типи часток.
5. Морфологічний аналіз службових частин мови.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- У чому особливість слів службових частин мови?
- Яким терміном окреслено статус цих одиниць у «Теоретичній морфології української мови» (с. 328–329) та з огляду на яку їх особливість використано саме його?
- Як визначають у сучасному мовознавстві прийменник як частину мови?
- У чому полягає особливість сполучника як частини мови?
- Чим відрізняються частки від прийменників і сполучників як службових слів?
- За якими ознаками розрізняють прийменники, сполучники та частки?
- Які групи за походженням і будовою виділяють серед вторинних прийменників?
- На які семантичні типи поділяють прийменники?
- Чим зумовлена функційна класифікація сполучників? Які розряди й підрозряди сполучників вирізняють у її межах?
- Як диференціюють частки за функційно-семантичним критерієм?
- Чи можливі переходи з однієї частини мови в іншу в межах службових частин мови? Свою відповідь проілюструйте конкретними прикладами.

Проблемно-пошукові завдання

1. Прочитайте текст, виділіть у ньому службові слова та встановіть, до якої частини мови кожне з них належить.

Проживши половину життя, я усвідомив, що це великий дар від Бога – народитися українцем, і я дякую за це Всевишньому. Незважаючи на тернисту дорогу нашого народу, я вірю, що ця дорога веде нас до вічного щастя в небі, до зустрічі з живим Богом, який сотворив цей прекрасний світ для нас – людей.

<...> Бог дав Україні те, що мав найкраще. Наші люди щирі, жертвні, відверті й довірливі, як діти. Попри гарну вроду, українці мають трохи зажурені очі. Це відбиток трагічної історії людства, а особливо нашого народу. Упродовж століть з України тисячами викрадали найгарніших людей та продавали на ринках світу. А це мільйони душ!

Українська земля полита кров'ю мільйонів мучеників, які з того світу кричать до нас: «Людино, зупинись! Зненавидь зло і гріх, служи Богові, роби добро і принеси в жертву на вівтар свободи найдорожче, що маєш, – своє життя та залиши майбутнім поколінням гарний світлий приклад найвищої жертвної, аж до смерті, любови до Бога й України!» (Іван Цар).

2. Поділіть прийменники на групи за походженням і структурою.

Від, посеред, з-поміж, для, задля, круг, коло, близько, наперекір, попереду, завдяки, побіля, у відношенні до, поряд з, усупереч, залежно від, просто, незважаючи на, слідом за, у зв'язку з, насупроти.

3. З'ясуйте, які семантично-синтаксичні відношення виражають прийменники в наведених словосполученнях. Зробіть висновок про багатозначність і синонімію прийменників

Поїхати в жовтні, в'їхати в квартиру, жити в селі, розчаруватися в товаришеві, зізнатися в помилці; прокинутися на світанку, ґрунтуватися на фактах, відпочивати на Кавказі; подарувати на щастя, покласти на стіл; повернутися через місяць, перейти через дорогу;

виросли перед будинком, виправдатися перед товаришами; висіти над столом, трудитися над проектом; вибрати для себе, розташуватися для відпочинку.

4. Перепишіть речення, розкриваючи дужки, встановіть, із яким відмінком іменника (займенника) кожен із прийменників ужито.

1. Шовковим руном здовж (небозвід) пливуть, снуються сріблисті хмари. А поміж (вони), омлілий з ходу, блукає місяць і сіє чари (Петро Карманський). 2. Йду за (свій смуток) до (зима), щоб сховала під (сніги) печалі й розлила весною серед (ниви) їх струмками від (люди) подалі (Ніна Царук). 3. В (барви) осінніх щось є таємниче, ваблять пейзажі веселі й сумні (Анатолій Поповський). 5. Що буде, коли ластівка загине в (цей світ), і жайвір не озветься в (піднебесся)? Навіки змовкне соловей в (діброва), від (постріл) впаде останній зайчик, і білочка не прийде за (горіх), й не відрахує нам років зозуля? Що буде? (Анатолій Поповський). 5. Ще стежкою літо блукає, всміхаючись цвітом жоржин, а в (душа) уже проникає осіннього смутку полин (Ольга Яворська).

5. Відзначте випадки нетипового вживання прийменників. Поміркуйте, чим воно зумовлене.

1. І не буду клясті ні мук, ні хвиль одчаю: тих ясних ради днів усе тобі забуду (Петро Карманський). 2. З голубої, дальної, як мрія, легко вниз зійшов із висоти в золотистій сонячній завії Ангел світла, правди, доброти (Любомир Сеник). 3. Над цей тюремний мур, над цю журу і над Софіївську двіницю зносить мене мій дух (Василь Стус). 4. Кохана сестро, дякую! З любов'ю паду в про тебе спогади лицем (Василь Стус). 5. Попереду на баскому на коні гарячим їхав славний Конашевич – кошовий козачий (Василь Симоненко). 6. Майстрували нам стелю до млості, до одуру із найкращих ідей, з настановами згідно, знявши мірку з пресованих бовдурів і пружинно-спіральних негідників (Ліна Костенко).

6. Подані слова уведіть у речення так, щоб вони виступали то як прийменники, то як прислівники чи іменники.

Край, близько, довкола, просто, шляхом.

7. У наведеному тексті з'ясуйте типи сполучників за синтаксичними функціями (що поєднують і яким зв'язком).

Німій, одурений, забитій,
Невже не встать тобі від ран?
Москві та Речі Посполитій
Колись жбурнув тебе Богдан.
А потім хтів тобі Мазепа
Від серця щирого добра...
Його ж ти зрадила і степом
Пішла рабинею Петра.
Хіба не жах: своєї зброї
Не маєш ти в ці скорбні дні...
У тебе так: два-три герої,
А решта – велетні дурні.
У тебе так: все безголов'я,
Що на багно кричить: «Блакить!».
Якби я міг, якби я вмів
Тебе, Вкраїно, воскресить ... (Володимир Сосюра).

8. Подані сполучники згрупуйте за їхніми функційними розрядами.

Ні... ні, і, проте, щоб, якби, однак, або, не то... не то, оскільки, через те... що, хоч, коли, коли б, ніби, не тільки... але й, дарма що, тобто, нібито, чи... чи.

9. Прочитайте текст, відшукайте в ньому частки, встановіть їхній розряд за значенням.

Лаврін справді ціну волі склав тільки тут. Ну що таке Великий Луг? Просто луг. Земля й трава. Йди собі... Саме так – іди, куди хочеш. Боже правий, як йому хотілося зараз побігти по тому зеленому лугові. Впасти лицем у траву й лежати отак, нічого не думаючи. Тільки дихати волею.

Він би зацілував кожен кутик плавнів, кожную очеретину, кожную билину. Все то – воля... Нащо, здається, вона людині. Є вона, робити з нею нічого. А як страшно без неї (Юрій Мушкетик).

10. Визначте тип часток за структурою та походженням.

Бодай, ну, все, майже, й, ні, не, собі, тільки, мов, теж, би, саме, так, мовляв, як, хіба що, лиш тільки, мало не, невже ж, хай, тільки б.

11. Доберіть з художньої літератури приклади на такі групи модальних часток: стверджувальні, спонукальні, власне модальні, питальні, означальні. Виконайте морфологічний розбір одного з наявних у них прийменника, сполучника, частки.

ВИГУКИ ТА ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНІ СЛОВА

Основні питання теми

1. Поняття про вигук і звуконаслідувальне слова. Проблема визначення їхнього статусу.
2. Звукова і морфемна структура вигуків. Первинні і вторинні вигуки. Функційно-семантичні типи вигуків.
3. Звуконаслідувальні слова, їхня відмінність від вигуків.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Слів якої частини мови стосується така образна характеристика Івана Вихованця:

«Маємо в мові й <...> слова <...> надто маленькі. Але найкрикливіші. Ніколи не бувають у спокої: вигукують, радіють, захоплюються, дивуються, жахаються, бояться, зітхають, журяться, сумують, сердяться, оцінюють, тужать, співчують, уболівають, жаліють, схвалюють, вагаються, сумніваються, лякаються, лякають, скаржаться, хвалять, зневажають, зловтішаються, докоряють, закидають, осуджують, обурюються, іронізують, глузують, стогнуть, бажають, болять, здогадуються, підтверджують, страждають, заперечують, велять, наказують, спонукають. І багато інших почуттів безпосередньо виражають ці слова. Передають усе, що пов'язане з переживаннями, почуттями, бажаннями, волею, спонуканнями людини» (Вихованець, 1987, с. 99).

Відшукайте приклади з художніх текстів, які підтверджують слушність цієї характеристики.

- Якими аргументами вмотивовують особливий статус вигука в системі частин мови?
- Які ознаки цих одиниць дали підстави авторам «Теоретичної граматики української мови» визначати їх як слова-речення (с. 378)?
- За якими ознаками класифікують вигуки? Проілюструйте свою відповідь конкретними прикладами.
- Якого висновку можна дійти на основі такого фрагмента з повісті Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять:
– О! – виривається те саме «о», яке в мене то радіє, то журиться, то не йме віри, то відникується, то дивується!?
- На підставі якого критерію виділяють звуконаслідувальні слова?
- Чи можливе вживання вигуків та звуконаслідувальних слів у ролі інших частин мови?
- Наведіть приклади, які засвідчують слушність такого твердження:
«Звуконаслідувальні слова характеризуються значною довільністю мовця, що зумовлено його акустичними та артикуляційними можливостями, а також особливостями його образного звукосприймання та звуковідтворення.

Вони формуються на основі своєрідної кореляції між сприйнятими звуками й фонетично-виражальними можливостями мови» (Вихованець, Городенська, 2004, с. 387).

Проблемно-пошукові завдання

1. З'ясуйте, у якому з наведених текстів наявні вигуки, а в якому – звуконаслідувальні слова та чому. Встановіть семантичний розряд кожного з вигуків.

1. Ой, що це за квітка, така чудна та дивна? Нічна красуня, казала подруга, називається. Увесь день дрімала, ніби зів'яла від горя, а зараз, дивися, заворушилася. О, хап! Вишня упала в рот, ніби на замовлення. Що? Їжачок? Отак посеред білого дня чеберяє собі в дровітень і не боїться? Він що, приручений? Агов, їжачок! Наколи мене на свої голочки. Може, полегшає. О, а вишенька точена червами... все красиве й смачне – червине. Фу, ти, Господи... ну можна хоч колись не псути собі настрою??! (Марія Матіос).

2. А солов'ї співали. Вже й весна минула, а вони все не вгамовуються.

«Тихо-цить, тихо-цить», – розпочинає один і одразу ж швидко-швидко, аж ледве можна вловити паузи: «Фіть-фіть-фіть», а тоді ніби оддаєки-даєки: «Тьох. Тьох. Тьох».

Другий, дзвінкий, високоголосий, мовби у тонкі тривожні литаври бив: «Тьох-тьох-тьох-дінь, тьох-дінь», а десь поряд обзивався третій – млосно, розніжено: «Ті-ох, ті-ох, ті-ох».

«Тіур, тіур, тіур – лясь-лясь-лясь», – намагався перекичати їх молодий, запальний, недосвідчений.

<...> Й тоді <...> вступав старий, досвідчений співак: «Йох-йох-йох – фювіть-фювіть, сюрр, тінь-тінь-тінь» (Юрій Мушкетик).

3. На мечі принесуть волю.

А меч скрапує кров'ю...

Цинік каже: «Пхе! Свобода – вона ж кривава!».

А той, хто пролляв кров

конає край битого шляху...

І шляхом вже не їздять чужинці
на бронетранспортерах і танках. –

Воля!

Тільки пораненого не віднесли санітари...

Ой, як вдарив у голову дух свободи... (Любомир Сенік).

2. З'ясуйте, у яких реченнях наявні вигуки чи звуконаслідувальні слова, а в яких ці одиниці вжиті в ролі слів інших частин мови.

1. Потім настала тиша. І я почула перший цвірінь першої пташки (Ірен Роздобудько). 2. Я і тепер чую відлуння дідового сміху, воно котиться, мов гуркіт далекого грому після теплої літньої зливи. – Го-го-го-го-о-о! Ти пахнеш страхом! Скільки років минуло, а ти все ще пахнеш страхом! Бджоли цього не люблять!.. (Софія Майданська). 3. Край шляху мріє тополина. Згубився вітер. Ніч навкруг. І чути, здалеку, десь лине жалобне «Кру-у!» (Михайло Ткач). 4. все правильно. все грамотно. все гра. і публіка сприймає на ура завбачливо підказуючи ноти (Галина Крук). 5. – Доброго ранку! – привіталася [дівчинка]. – У тебе тут також є таємниці? (Софія Майданська). 6. З вулиці Юнька кличе качок: – Тась-тась-тась-тась! (Теодозія Зарівна).

3. Доберіть з художньої літератури 4 речення з вигуками різних семантичних розрядів, назвіть їх.

4. Відшукайте у художній літературі й запишіть фрагмент тексту із звуконаслідувальними словами

5. Напишіть репортаж з будь-якого виду змагань, вживаючи вигуки та звуконаслідувальні слова.

**СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ДИСЦИПЛІНА.
СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК МІНІМАЛЬНА СИНТАКСИЧНА
ОДИНИЦЯ-КОНСТРУКЦІЯ**

Основні питання теми

1. Предмет і завдання синтаксису. Зв'язок синтаксису з іншими дисциплінами.
2. Синтаксичні одиниці, їх ієрархія.
3. Типи синтаксичних зв'язків, форми їх реалізації та засоби вираження.
4. Характеристика семантико-синтаксичних відношень між компонентами синтаксичних одиниць-конструкцій.
5. Словосполучення як мінімальна синтаксична одиниця-конструкція.
Характеристика словосполучень:
 - а) за будовою;
 - б) за морфологічним вираженням стрижневого слова;
 - в) за видом підрядного зв'язку;
 - г) за типом семантико-синтаксичних відношень.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- У яких значеннях вживано термін «синтаксис» у сучасному мовознавстві?
- Що є предметом розгляду в синтаксисі як розділові мовознавства?
- Які одиниці належать до синтаксичного рівня сучасної української мови? Чи однаково їх визначають дослідники синтаксису і чим зумовлена ця відмінність? Порівняймо, для прикладу:

А) «З-поміж синтаксичних одиниць виділяють мінімальну синтаксичну одиницю (компонент речення або словосполучення) і

синтаксичні одиниці-конструкції – речення і словосполучення, утворені з мінімальних синтаксичних одиниць» (Українська ..., 2004, с. 592).

Б) «Синтаксис – це частина граматики, яка вивчає систему одиниць різних рангів – синтаксем, словосполучень, простих і складних речень, надфразових єдностей, що створюють структуру мови для її функціонування» (Гуйванюк, 2003, с. 63).

В) «У сучасному українському мовознавстві набуває поширення вчення про три синтаксичні одиниці: речення, словосполучення й мінімальну синтаксичну одиницю. Речення і словосполучення є синтаксичними одиницями-конструкціями, а мінімальна синтаксична одиниця функціонує як компонент речення або словосполучення. Речення – основна синтаксична одиниця й найбільша одиниця в мовній системі. Після речення як найбільшої мовної одиниці ми залишаємо сферу мови й потрапляємо у сферу мовлення» (Вихованець, 1993, с. 6).

- Чи однакові синтаксичні одиниці за рангом? Які з них мають спільні ознаки і чим різняться поміж собою?

- Що, на Вашу думку, послугувало підставою для виокремлення синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень? Які зв'язки й відношення виділяють в рамках синтаксичної науки? Які засоби вираження вони мають у своєму розпорядженні?

- Чим різняться прислівний і детермінантний підрядні зв'язки?

- Чи правильним є вважати словосполучення мінімальною синтаксичною одиницею-конструкцією?

- Що, на Вашу думку, засвідчують такі визначення:

А. «Словосполучення – це синтаксична одиниця, що утворюється поєднанням двох або більше повнозначних слів (слова і словоформи) на основі підрядного граматичного зв'язку – узгодження, керування або прилягання – і тих відношень, які породжуються цим зв'язком» (Цит. за Слинко, Гуйванюк, Кобилянська, 1994. С. 57).

Б. «У сукупності синтаксичних одиниць найпериферійніше місце належить словосполученню, яке вказує на розчленоване позначення певного елемента дійсності і складається з двох чи більше компонентів, поєднаних підрядним або сурядним зв'язком» (Вихованець, 1993, с. 8).

В. «Словосполучення – синтаксична конструкція, утворювана поєднанням двох чи більше повнозначних слів на основі підрядного, або сурядного зв'язку і відповідних йому семантико-синтаксичних відношень» (Українська ..., 2004, с. 617).

Г. «О. Мельничук виокремлює підрядні і сурядні словосполучення, причому до підрядних відносить субстантивно-вербальні, компоненти яких пов'язані предикативним зв'язком: ліс шумить, дерево впало, роки пройшли; свято, що наближається» (Шульжук, 2004, с. 32).

Ґ. «Словосполучення – синтаксична одиниця-конструкція, яка становить синтаксичну й лексико-семантичну цілісність щонайменше двох повнозначних слів, поєднаних підрядним або сурядним зв'язком» (Дудик, Прокопчук, 2010, с. 21).

Д) «У реченні *Ніч темна людей всіх потомлених скрила Під чорні широкії крила* (Леся Українка) виокремлюється центральний, ядерний компонент – *ніч скрила*. Це предикативне словосполучення, стрижнева ланка в синтаксичній структурі речення, його предикативна і граматична основа. Жодне інше словосполучення у складі цього речення не може зрівнятися з предикативним словосполученням за важливістю виконуваної синтаксичної функції» (Дудик, Прокопчук, 2010, с. 47).

- Чи належать до синтаксичних словосполучень поєднання слів на зразок: *Кривий Ріг, Велика Ведмедиця, чорна смородина, складне речення, ахілесова п'ята, теревені правити?*

- За якими ознаками характеризують словосполучення як синтаксичну одиницю та які типи словосполучень відповідно розрізняють?

- Яка основна відмінність між синтаксично вільними і синтаксично нерозкладними словосполученнями? Які різновиди словосполучень належать до синтаксично нерозчленованих?

Проблемно-пошукові завдання

1. Випишіть з тексту по 3 приклади на кожен тип зв'язку, укажіть форми їх реалізації. Окремо виділіть підрядний прислівний та неприслівний (детермінантний) зв'язки.

Там, у селі, ще розсіюються присмерки ночі, чіпляються за плетені тини, стоять за будівлями, лежать у ровастих темних вулицях, а тут видно, вияснено. У просторих небесах блищить блідий ріжок місяця. Повітря чисте, прозоре – прокидаються широкі поля. Масно, рахманно пахнуть ріллі, на язиці відчувається зелений сік озимини, і лоскоче, стоїть у горлі дух березової брості, вишневих, яблуневих бруньок. А над усім цим повіє раптом висохлим, вистояним чебрецем (Борис Харчук).

2. Прочитайте текст, визначте тип семантико-синтаксичних відношень (об'єктні, атрибутивні, обставинні) між виділеними компонентами синтаксичних одиниць.

Росія як імперія, з усім її, дотепер незмінним, *raison d'être** – це **наш власний витвір**: ідеологічний та політичний проєкт українських еліт доби релігійних воєн XVI–XVII ст., які **вбачали у створенні** православної імперії з «серцем» у «Малій Росії» (за аналогією з Малою й Великою Греціями) **найбільш оптимальний** спосіб усунення натовді фундаментальних для України загроз, турецької з Півдня і польської з Заходу, з додатковим бонусом – збереженням та **поширенням** свого духовно-політичного **впливу** на величезні нові території; питання чи і наскільки цей проєкт можна вважати (не)вдалим, **лишатиметься відкритим доти, доки**, як закликав іще М. Драгоманов, зовнішньополітичну історію Російської імперії XVIII– XIX ст. **не буде проаналізовано з погляду українського національного інтересу** (Оксана Забужко).

* d'être – з франц.; буквально 'причина бути', або 'підстава для існування'

3. Вичленуйте з наведеного тексту мінімальні синтаксичні вільні словосполучення та схарактеризуйте їх за морфологічним вираженням стрижневого слова.

Мені шкода тих, які часом не помічають красу під ногами. Живуть поруч із нею, нею дихають – і її не помічають.

Я, дитино, топчу ряс на білому світі більше сімдесяти років, а надивитися на світ, насититися ним не можу. Вчора світ здивував мене досконалим мереживом павутиння, на якому пацьорками сріблилася роса, сьогодні – оцими маленькими черешеньками, завтра – чиєюсь гарною роботою. Нема кінця відкриттю краси (Роман Федорів).

4. Схарактеризуйте кожне зі словосполучень за характером семантико-синтаксичних відношень між компонентами.

Український воїн, мрії про перемогу, весняний вітер, танули у безодні, відновити передачу, повна радості, кожен з нас, дума про майбутнє, налагодивши зв'язки, потрібно для справи, дуже довго, неймовірно часто, відомий серед дослідників, пожовклий лист, намагання зустрітися, почорнілі від сонця, вітати переможців, успіх колективу, мандрівка в гори, надзвичайно гарно, повернутися вранці.

5. Встановіть, яким за будовою є кожне з наведених нижче словосполучень. Свою думку обґрунтуйте.

Спати без задніх ніг, розповісти дітям казку, зробити відчайдушну спробу, хлопець з Нижніх Гаїв, не пустити життя з вітром, дівчина з карими очима, осіннє опадання листя, наступне складне речення.

6. Згрупуйте словосполучення за формою підрядного зв'язку.

Боротьба за незалежність, священний обов'язок, готовий до бою, човен з мотором, принести квіти, людина без досвіду, знайомий з дитинства, вигаптувати узори, згадуючи про дитинство, колони військовиків, між пологими берегами, поїхати далеко, простувати назустріч долі, відлетіли в засвіти, упасти на землю, річка Латориця, меч Святослава, місто Тернопіль, наповнений пахощами, сплатити борг.

7. Утворіть словосполучення, у яких наведені слова виступали б то головним, то залежним компонентом.

Ходити, думка, писати, мрія, далеко, хворий, сміливий, мова.

8. Випишіть із тексту 6 словосполучень та схарактеризуйте їх за схемою: а) тип словосполучення за структурою; б) тип словосполучення за опорним словом; в) тип словосполучення за формою підрядного зв'язку; г) тип словосполучення за семантико-синтаксичними відношеннями.

Осінь. Широке вікно навскіс перетяте вигнутою виноградною лозою. На ній тріпочуть тонкі, прозоро-жовті листочки, їх візерунок навертає до думки про старовинні гобелени. Сонячний промінь пронизує листя наскрізь, воно поволі темніє, тліє, розсипається рудим попелом.

Усе містечко в тихому шурхотінні листя. Невпинний шелест його у повітрі й на землі, під ногами. Він наповнює все довкола, віддаляючи гуркіт автомобільних моторів і людських голосів кудись далеко, у безвість (Ніна Бічуя).

Скориставшись тлумачним словником, встановіть значення слова «гобелени».

Відшукайте в наведеному вище тексті слова-синоніми. Встановіть їхній різновид.

РЕЧЕННЯ ЯК ОСНОВНА СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Основні питання теми

1. Поняття про речення, його основні ознаки. Речення і судження.
2. Типи речень за будовою, за метою висловлювання, емоційним забарвленням, модальністю. Слова-речення, їхні функціональні різновиди.
3. Підмет як головний член речення, його типи, способи вираження.
4. Типи присудка, способи його вираження.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що є речення як одиниця синтаксису? Чим, на Вашу думку, зумовлена множинність визначення цієї мовної одиниці?
- Які ознаки властиві реченню як синтаксичній одиниці? Розкрийте їх.
- Чи доречно ототожнювати речення і судження? Яка між ними різниця?
- За якими критеріями (принципами) розрізняють у синтаксисі речення загалом і прості зокрема?
- Про що, на Вашу думку, свідчить наведене нижче твердження? Чи є воно загальноприйнятим? Свій висновок обґрунтуйте з посиланням на відповідні джерела.

«Отже, за принципом комунікативної ціленастанови є підстави поділяти прості речення на непитальні і питальні. Спонукальні та оптативні (бажальні – М. Ф.) речення – це не окремі їх види, а форми парадигм. Питальні речення протистоять непитальним з усіма їх формами парадигм – дійсного і недійсного (тобто умовного й наказового – М. Ф.) способу. Форми непитальних речень можуть бути також окличними» (Слинько, Гуйванюк, Кобилянська, 1994, с. 92–93).

- Чим зумовлена неповнота речень? Які типи неповних речень розрізняють?

- Який розділовий знак можливий у неповному реченні і в яких випадках він обов'язковий?
- У чому особливість слів-речень (нечленовані речення)? Чи однорідні вони і за якою ознакою / ознаками їх розрізняють?
- Що становить граматичну основу речення? Чи є серед її компонентів важливіший?
- Що є підмет як головний член речення? Чим він може бути виражений? Який із засобів вираження підмета найважливіший і чому?
- За яких умов йдеться про складений підмет?
- Як визначають присудок у сучасному мовознавстві?
- Які типи присудків виділяють?
- У чому полягає специфіка складного присудка?

Проблемно-пошукові завдання

1. Кожне з речень наведеного тексту схарактеризуйте за будовою та емоційним забарвленням.

Ніч. Чудесна, свіжа, пахуча ніч! Весна дихає пристрасним диханням, шумить лугом вода, а горою сосна. Зорі в небі жаріють... Земля набрякає, мов жила, що наливається свіжою кров'ю. Росте нечутно трава.

Ах ранок! Який ранок! Сонце, скрізь сонце. По всіх верхах, по вербах, по вільхах, по соснах, по дубах. Світ – храм, а в нім засвічено всі свічі (Улас Самчук).

2. Визначте типи речень за метою висловлювання. Назвіть основні ознаки речень розповідних, питальних та спонукальних.

1. Я за той гріх платитиму сповна великим смутком і великим болем. 2. – Ой, боярине, любий батечку, як про долю жіночу писати? Між достойними і вродливими як щасливу відшукати? 3. Ти мене у душу не пускай, так тримай – на відстані уяви. 4. Я сплячу твій спокій і твій рай і сама згорю в кострищі тому. 5. Завіщо, коханий, Господь покарав тебе мною? 6. Подивися в мої очі, в мої очі

серед ночі... 7. Як Вам, пане, прихилити небо зоряне до ніг? 8. Найдовша у світі дорога – дорога від тебе до мене. Навіщо тобі тривоги? Навіщо тобі проблеми? 9. Ще помрій собі, моє сердечко, ще помрій (З віршів Віри Котович).

*3. Чи кожне речення з часткою / префіксом **не** є заперечним? Обґрунтуйте свою відповідь, проілюструвавши наведеними нижче реченнями. Чи можуть бути заперечними речення без **не**?*

1. Не чекали чужинців до хати (Уляна Галів). 2. За вікнами ніч, нескінченна зимова ніч (Михайло Стельмах). 3. В такі хвилини не можна не думати про всіх людей... (Олесь Гончар). 4. Хай не розбудить смутку телефон. Нехай печаль не зрушиться листами (Ліна Костенко). 5. Сьогодні на світанку його збудив сум зозулі. Як же можна в таку божественну ніч самому розмовляти з вересневим зорепадом?! (Михайло Стельмах). 6. Хіба не зродила його? Не викормила власними грудьми? Не кохала його, не пестила, не доглядала гей тую вазонову квіточку? Не тішилася його щастям? Не гризлася його грижею? Не боліла його болем? Хіба не була йому усім на світі? (Осип Шпитко).

4. У наведених фрагментах текстів відшукайте неповні речення. Встановіть їх різновид. Де треба, на місці пропущеного члена вставте тире. Поясніть пунктограму.

1. Ріка почалась – із струмка. Дорога – із стежини. А пісня, ніжна і дзвінка, – із окрику дитини (Ганна Чубач).

2. У кінці городу, на горбку, половіє жито. В ньому ні будяка, ні блавату. Місцями зачинає біліти. Високі стебла згинаються долу: колосся тужавіє.

Коло жита ячмінь. Зелений, та вже викинув вуса. Пізно посіяли. Він ще встигне достоятися.

Кукурудза зелена, гарна, як гай. Коло неї просо у затишку. Під межею соняхи. Повернули свої голови, дивляться на Юстину, світять їй (Борис Харчук).

3. Суддя відкладає убік справу Бандери, бере іншу папку й, не дивлячись у зал, запитує:

– Підсудний Лебідь, будете говорити по-польському?

- Тільки по-українському.
- Підсудна Гнатківська?
- Також по-українському (Полікарп Шафета).

5. У кожному з речень виділіть підмет, встановіть його тип. Вкажіть засоби вираження.

1. Літо гусне, як мед. Бджоли в солодкій утомі нижче і нижче гудуть. Струни снуються в стернях (Євгеній Маланюк). 2. Хтось по складає читає нашу долю (Марія Людкевич). 3. І сто травневих молодих вітрів голублять землю, найріднішу в світі (Ольга Яворська). 3. Самоцвіти небес грайливо розганяють кошлаті думи (Ольга Яворська). 4. Лише в цьому разі моє категоричне «ні» прозвучить цілком щиро (Олександр Лізен). 5. Вони з братом були нерозлучні, незважаючи на різницю у віці (Любов Голота). 6. Минуле ніколи не заперечує, а завжди підтверджує (Борис Харчук). 7. Ми з тобою такі безборонні одне перед одним (Ліна Костенко). 8. Вулицями села проїхало двоє притомлених верхівців (Раїса Іванченко). 9. Заляга минуле темне на подвійне дно душі (Анатолій Кичинський). 10. Лиш чорний ієрогліф бадиліни щось шелестить до мертвої води (Ліна Костенко).

6. У кожному з речень виділіть присудок, вкажіть його тип.

1. У душі людської багато небес. І до всіх вона мусить мати свою дорогу (Раїса Іванченко). 2. Я змерз. І випало з холодних пальців перо. І мозок стомлений відмовив вже послуху (Іван Франко). 3. Він сам казав нам ворогів любити (Леся Українка). 4. Запорожці прийшли послухати солов'їв. То були здебільшого літні люди, упокорені долі й Богові (Юрій. Мушкетик). 5. Вона була тут. Він уже ніколи не зможе відмити підлогу від слідів її (Віра Котович). 6. Ти вже був. Хоча міг і не бути. Я ж могла і не бути щаслива (Віра Котович). 7. Вічно безхмарне небо перетворює душу в пустелю (Галина Пагутяк). 8. Літо тане, як віск. Догоряє підскарбій-серпень. Смертна постеля його – золото пізніх плодів (Євген Маланюк). 9. Не може помиритись вода з олією (Леся Українка). 10. В таких

мандрівках тільки невідоме нам може стати за мету (Леся Українка). 11. Неначе струни на гітарі перебирає ніжний хтось (Володимир Сосюра). 12. Це і є талант – бути не таким, як усі (Микола Литвин). 13. Почуття здатні вистояти перед найпривабливішою брехнею і пронести вогник правди у найтемніші закутки сфальшованої історії (Галина Пагутяк). 14. «Запрягайте хлопці коні» – лине в небо молоде (Павло Тичина). 15. Щастя – нетривке (Галина Пагутяк). 16. Ми нічого спинити не в силі (Володимир Сосюра).

7. Запишіть речення, вставивши, де потрібно, тире між підметом і присудком, свій вибір поясніть.

1. Музика це завжди щось незвичне, таке безжальне і таке легке (Леся Лужецька). 2. Ти ранок мій, ти південь мій і вечір. Ти ніч моя... Хоч все на світі втеча! (Микола Вінграновський). 3. Найбільша мудрість життя страшного часу співати про кохання (Микола Литвин). 4. Жовтень щедрий художник і лірик <...> (Іван Світличний). 5. Поглянь навколо. Це двадцятий вік (Ліна Костенко). 6. Моральний інстинкт це неприйняття кривди, зради, безчестя навіть перед горою золота чи націленим у тебе дулом пістолета (Галина Пагутяк). 7. Щастя нетривке (Галина Пагутяк). 8. Наші племена як заборона від Степу (Раїса Іванченко).

8. Складіть і запишіть речення зі:

- а) складеним кількісним підметом;
- б) складеним соціативним підметом;
- в) складеним іменним присудком;
- г) складеним дієслівним присудком.

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. СКЛАДНІ ВИПАДКИ РОЗМЕЖУВАННЯ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Основні питання теми

1. Поняття другорядного члена речення.

2. Означення як синтаксичне вираження атрибута. Узгоджені й неузгоджені означення, способи їх вираження.
3. Прикладка як особлива форма означення. Граматичний зв'язок прикладки з означуваним словом. Місце прикладки щодо означуваного слова. Написання прикладок.
4. Додаток як синтаксичне вираження об'єкта. Прямі й непрямі додатки, способи їх вираження.
5. Обставина як синтаксичне вираження різних ознак і відношень дії або стану. Види обставин за значенням і способом вираження.
6. Додаткові прийоми розмежування членів речення.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що розуміють під терміном «другорядний член речення»?
- Чи у всіх випадках ці компоненти речення є другорядними?
- Що таке означення як другорядний член речення? Чим воно може бути виражене? Які типи означень можливі в українському реченні?
- У чому особливість прикладки як різновиду означення?
- Які формальні та семантичні ознаки властиві додатку як другорядному членові речення? Які засоби його вираження є типові, а які нетипові?
- Який додаток є прямим, а який непрямым?
- Що визначає особливість обставини як другорядного члена речення?
- Чим зумовлене явище синкретизму в системі другорядних членів речення?

Проблемно-пошукові завдання

1. У кожному реченні тексту виділіть головні та другорядні члени речення, встановіть групу підмета та групу присудка.

Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під росою в тьмяному світлі. Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита, з рум'яного сходу лінуло світло і м'якими хвилями розливалось поміж небом і землею. Над полем співали вже жайворонки (Михайло Коцюбинський).

Які мовні засоби допомагають письменникові змалювати картину ранку?

Які структурні типи речень переважають у тексті, яка їхня роль?

2. У наведених реченнях виділіть додатки, визначте, які з них прямі, а які непрямі, а також спосіб їх вираження.

1. Там забуду про «треба» і «мушу», серцем вип'ю холодну росу, візьму краплю поезії в душу і до тебе її принесу (Ольга Яворська). 2. Переплітається веселе з сумним, як багато-багато віків назад (Андрій Содомора). 3. До зойку ніжного, до болю я тиху землю цю люблю. У сиву безконечність поля свою конечність переллю (Ірина Жиленко). 4. А зорі дивляться на нас і все про нас на світі знають (Ліна Костенко).

3. У наведених реченнях відшукайте означення, зазначте, які з них неузгоджені.

1. Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків (Михайло Коцюбинський). 2. Світ вечірнього сонця заглянув у причілкове вікно (Іван Нечуй-Левицький). 3. Хата наша батьківська й дідівська, старовинна, з плетеним бовдуром і без віконниць, стояла над шляхом (Григір Тютюнник). 4. Люблю я й досі присмерки прозорі квітневих, яблуневих верховіть і по калюжах ніжнотонні зорі (Микола Зеров).

4. Проаналізуйте синтаксичну функцію інфінітива.

1. За рідний край віддять готові вони свою гарячу кров (Володимир Сосюра). 2. Зосталася тільки надія одна: надія вернутись

ще раз на Україну (Лєся Українка). 3. По світлій шибі котиться сльоза. І я страхаюсь, радісно і грішно, розкрий тобі зелені вікна в сад і потопити в білосніжних вишнях (Ірина Жиленко). 4. Хтось вийшов покурити на балкон (Ліна Костенко). 5. Далеко в хмарах кличуть журавлі за ясним сонцем в далечінь одплисти (Богдан Кравців). 6. Це так було красиво – збігати по сходах вниз (Ірина Жиленко). 7. Досвід самотності вчить не довіряти (Галина Пагутяк). 8. Я забула бути під зорями (Ліна Костенко). 9. Сонце буде сходити і виходити, як оглашення (Галина Крук). 10. Хтось взяв на себе нелегкий уділ – цю землю захищати до останку (Галина Крук). 11. Рожевий фламінго неба нахиляється дзьобати місто (Максим Кравцов). 12. Це така красива безвихідь – полюбити когось навек (Ліна Костенко).

5. У поданих реченнях виокремте прикладки та іменні присудки: обґрунтуйте різницю.

1. Ніч – мов криниця без дна. 2. Замок кобзар – співець єдиний. Розбилась арфа золота. 3. Карії очі – мов зорі з небес, губи – червона вишня. 4. Поет – як камертон. Спочатку епоха трусне його вниз головою, а потім таки прикладе до вуха. 5. Від втоми ми вже як фантоми. 6. Лежить зима – посмертна маска літа.

6. Перепишіть текст, виділіть у кожному реченні означення, прикладки, додатки, обставини, схарактеризуйте спосіб їх вираження.

Довкола мовчала, упокорена осінню, земля. Мовчали ліси і гаї, прибиті легкою позолотою. Німували озера й ставки. І навіть річка Трубіж немовби спинула плин, підставивши своє очеретяне плесо журавлиним ключам. Ранкові тумани над нею колошкали посвистом крила диких качок... Деся в очеретах бив хвостом по воді старезний вирлоокій сом. А може, то був добрий Водяник. Прудка смугаста щука хапала своїми гострими зубами зледачілих від ситості лінів і карасів.

Осінь нагадувала про втому, пересит життя, про його конечність (За Раїсою Іванченко).

7. Визначте, у яких словосполученнях іменник є неузгодженим означенням, а в яких – додатком.

Берег озера, риса характеру, глибина моря, збирання врожаю, оранка землі, краса природи, кущ троянд, ряд верб, щастя материнства, боротьба за існування.

8. Складіть речення, у яких подані слова й словосполучення виступали б означеннями.

Високого зросту, мандрувати, сестри, імені І. Франка, гарна на вроду, з дерева, навпроти.

9. Складіть речення, у яких подані слова, словосполучення та сполуки слів виступали б додатками.

Сім мішків гречаної вовни; ку-ку-рі-ку!; “Коли розлучаються двоє”; п’ять верств; іти; кожен з п’ятьох; місто щастя.

ПРОСТЕ ОДНОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Основні питання теми

1. Поняття про односкладні речення. Класифікація односкладних речень. Різні погляди лінгвістів на цю проблему.
2. Означено-особові речення, способи вираження в них головного члена.
3. Неозначено-особові та узагальнено-особові речення, способи вираження в них головного члена.
4. Безособові речення, їх структурно-семантичні типи.
5. Інфінітивні речення.

6. Номінативні та вокативні речення. Специфіка структури та семантичні особливості їх.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Яке речення називають односкладним?
- Як класифікують односкладні речення?
- Ознайомившись із двома нижче наведеними твердженнями, зробіть висновок про трактування природи односкладного речення в українській мові.

А. «Односкладне речення – тип простого речення, структурно-предикативна основа якого ґрунтується на функціонуванні єдиного поширеного або не поширеного залежними компонентами (другорядними членами) головного члена, що виступає засобом вираження предикативності. Головний член О. р. не співвідносний ні з підметом, ні з присудком, хоч формально може уподібнюватися до одного з головних членів двоскладного речення. На відміну від неповного речення, в якому один з пропущених (словесно не виражених) головних членів компенсується засобами контексту, в О. р. головний член виступає незалежним компонентом структурної схеми. Внутрішньотипологічна класифікація О. р. визначається взаємодією граматичних і семантичних ознак дієслівних, іменникових і прислівникових форм, які визначають типологічну природу і синтаксичну семантику О. р., а отже, поділ їх на означено-особові речення, неозначено-особові речення, узагальнено-особові речення, безособові речення, інфінітивні речення, номінативні речення й генітивні речення (Українська ..., 2004, с. 428)

Б. «... означено-особові та неозначено-особові речення варто трактувати як неповні, оскільки їхній головний член присудкового типу можна трансформувати в повноцінний предикативний центр, що складається з підмета

і присудка, а до односкладних відносимо лише безособові, інфінітивні, номінативні та вокативні, бо тут, дійсно, інший головний член речення не відтворюється» (Торчинська, Торчинський, 2022, с. 107).

В. «У своїх внутрішніх межах односкладні речення розрізняються способом вираження головного члена, кількістю та якістю другорядних членів тощо.

Відповідно до типів головного члена речення і його морфологічної форми односкладні речення можна поділити на декілька основних класів: 1) дієслівні речення; 2) інфінітивні речення; 3) іменникові речення; 4) прислівникові речення» (Вихованець, 1993, с. 98).

- Які речення відносять до означено-особових? Неозначено-особових? Безособових? Інфінітивних?

- У чому своєрідність іменникових односкладних речень? Як їх диференціюють?

- Характеризуючи односкладні дієслівні речення, Неллі Бондаренко (2015) зауважує:

«У кожному з типів односкладних [дієслівних] речень виражається дія, тією чи іншою мірою відокремлена від виконавця, а основним критерієм їх розрізнення є ступінь відчуження цієї дії від діяча» (с. 26).

Здійсніть рангування односкладних дієслівних речень з урахуванням цієї ознаки.

Проблемно-пошукові завдання

1. Перепишіть речення, визначте тип кожного з них як односкладного, з'ясуйте морфологічне вираження головного члена речення.

1. Відправляємо тризну по живій ще Вітчизні. 2. Знову холод. Зима. Знову каторжний лютий. Знову цілять у душу – України й мою (Уляна Галів). 2. В високих залах юності так легко пускати мрії охляп навсід, ширяти в піднебесі, мов лелека, громаддя світу направлять до віч (Богдан Виханський). 3. Нема практики без емоцій, ідеології без теорії, ні чину без думки, ні акції без

ідеології (Дмитро Донцов). 4. І нікому тоді оборонить твою весну від вихору і згуби (Євген Маланюк). 5. Та недаром, недаром гарматами проорало трудну путь прийдешнім століттям через Дніпро! Та недаром, недаром весь степ кістками засіяв. І на кожному хресті придорожнім розіп'ято біль. Припонтійським* степами породи степового Месію, Мадонно Диких Піль! (Євген Маланюк). 6. Так сонячно, так зелено, так тихо... (Ольга Яворська). 7. А надворі по-осінньому мляво розвиднялося (Євген Куртяк). 8. Ось базар. І площа. І кіно (Ірина Жиленко).

*Припонтійські степи – причорноморські степи (від середньогрец. Πόντος ὡάλασσα ‘Гостинне море’, лат. Mare Ponticum).

2. Виділіть означено-особові речення, підкресліть у них головний член, з'ясуйте спосіб його вираження.

1. В осінній вечір слово засвічу. І світ мені засвітиться при слові. Нікого не картаю і не вчу. Дивлюсь у сад. Освідчуюсь в любові (Ірина Жиленко). 2. Дишеш і не надишешся тим чистим і пахучим повітрям (Іван Нечуй-Левицький). 3. Копали картоплю. І відра хмеліли від дзвону. Варили із кропом борщі, золоті і червоні. З усім були згодні. Із кожним творінням Господнім (Ірина Жиленко). 4. Мої любі, до мене ходіть! Я сама. Поговоримо думами тихо (Леся Українка). 5. Виходимо з моря своєї гіркої недолі. Заходимо в повінь усіх Вавилонських рік (Ліна Костенко). 6. Гориш, моя зоре? Гори ж! Хоч ти зрозумій мою втому. Залишмо на потім Париж. Вертаймося, рідна, додому (Анатолій Кичинський).

3. Встановіть, що зближує наведені пари речень і чим вони різняться. Свій висновок обґрунтуйте.

1. Аж ось ліси розвиднилися потрошку. Розвиднилось траві – упали такі роси! 2. Світає світ в терновому галуззі. Ще й не світало в сутінках сердець. 3. Нічого не снилось. Моєму серцю снишся ти, як морю сняться урагани. 4. І пахне степом сизий деревій. Сосновим потом пахне пряно. 5. Заболіло мені.

Забіліло мені. Задрижало їй у грудях серце, заболіло тонко <...>. Якось уночі у темряві щось забіліло перед нами у видолинку – озеречко степове, плесо чи заплесок якийсь? 6. Посутеніла пам'ять поколінь, і світ скувало мілітарним жахом. Зорі старої світло крижане – мов лід ламкий – моє скувало горло. 7. Світ сутеніє. У листопаді швидко сутеніє.

4. Чи всі речення в наведених текстах номінативні? Виділіть номінативні речення та встановіть їхній семантичний різновид.

1. Фашисти. Гетто. Бруд і тіснота. Нестримний голод. Знічений Дрогобич. Той вічний страх. Ці зімкнені уста невинних жертв, зацькованих, як здобич (Іван Гнатюк).

2. Прощаннячко, прощай. Я місячна соната... Прощаннячко, прости... Який скорботний сніг. Прощаннячко. Щока... Щока. І краплі м'яти. І сіра пелена на перламутрі сліз... (Степан Сапеляк).

3. Ці тихі ночі... цей іскристий сніг... Ці сині гори у обіймах неба... Із потойбічних неземних доріг душа, мій краю, вернеться до тебе (Ольга Яворська).

4. Солярний знак язичника на писанці,
свастика на підшвах Будди,
тризуб, вишитий золотом на блакитному...
Звіди вони, із якої тьми
пробиваються до нас
проміннями напівзгаслого сонця... (Клавдія Корецька).

5. Встановіть, чи з однаковою метою вжито номінативні речення в таких текстах:

Бюрократична елегія

Штат. Зарплата. Установа.	Звіт. Інструкція. Записка.
Малий циркуляр.	Зведення. Наяд.
Пункт. Параграф. Постанова.	Підпис Довідка. Печатка.

Акт і формуляр.

Віза. Договір.

Резолюція. Розписка.

Протокоп. І – все спочатку.

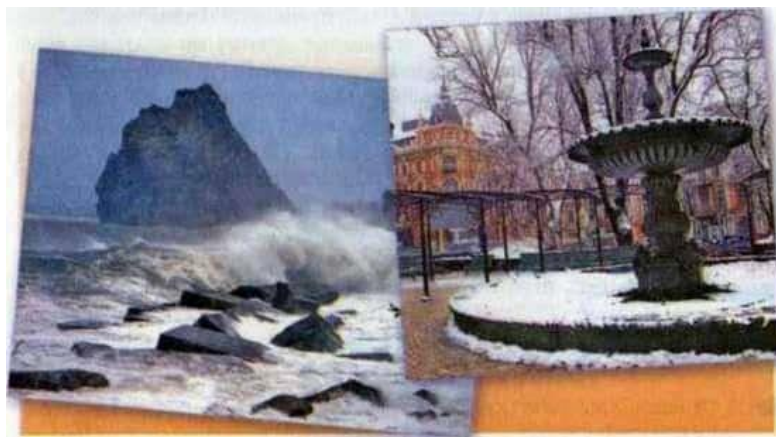
Справи... Цілий ряд.

І папір, папір.

Г. Гарченко

2. Благословляю твою сваволю,
дорого долі, дорого болю.
Сніги і стужа. Вітри й морози.
Гудки і крики. Чорні прокльони.
Собачий гавкіт. Крик паровоза.
І закладини, і закладини.
Шпали і фари, пси і солдати,
рейки, і пруття, загорода (Василь Стус).

5. Розгляньте зображені на слайдах (прозірках) краєвиди. Доберіть до кожного з них назви, скориставшись якимось із типів односкладного речення.

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ. РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Основні питання теми

1. Поняття про просте ускладнене речення.
2. Поняття однорідного члена речення. Засоби вираження однорідності. Розділові знаки в реченнях із однорідними членами.

3. Однорідні та неоднорідні означення, розділові знаки між ними.
4. Узгодження присудка з однорідними підметами.
5. Узагальнювальні слова при однорідних членах речення, розділові знаки при них.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Які речення вважають ускладненими?
- Чим зумовлена своєрідність однорідних членів речення як компонентів, що ускладнюють прості речення?
- Які члени речення можуть бути однорідними?
- За допомогою яких засобів реалізується однорідність членів речення?

Чи фіксується вона на письмі і в який спосіб?

- Які ознаки обумовлюють однорідність означень?
- Розкрийте принципи узгодження однорідних підметів з присудком.
- З якою метою вживають узагальнювальні слова при однорідних членах речення? Якими розділовими знаками супроводжують їх уживання?

Проблемно-пошукові завдання

1. З наведеного вірша виписуйте прості ускладнені речення. Зазначте, чим вони ускладнені.

УКРАЇНСЬКІЙ МАТЕРІ

Болем і часом стерті

Крила твої, мамо.

Вкотре рветься на чверті

Серце твоє – холодна яма.

Серце рветься на чверті,

Меч прошиває душу.

В цій страшній коловерті
Нема вже «може», лиш «мушу».

Мушу вмирати і жити,
Мушу жевріти у тлінні.
Щоб пам'ять не спопелити
Там, де блукають тіні.

Там, де сини живі ще
Й погляд такий яснонебий...
Що це? Знов гуркіт і хвища.
Чи й досі жива? А чи треба? (Уляна Галів).

2. У наведеному тексті відшукайте однорідні члени речення, вкажіть їх синтаксичний статус, морфологічне вираження та засоби зв'язку.

Митрополит А. Шептицький був видатною особистістю як у церковних, так і політичних справах. Величезний його авторитет серед переважної більшості українського населення Галичини був цілком заслужений, здобутий багатьма шляхетними вчинками. Усе своє життя митрополит Андрей намагався зміцнити українство в Галичині не тільки духовно, а й культурно та економічно. Зі своїх власних і церковних доходів він матеріально допомагав Науковому товариству ім. Шевченка, «Просвіті», «Рідній школі», «Товариству Сільський Господар», пластунам та іншим українським організаціям, діячам культури та мистецтва (Іван Паславський).

3. Запишіть, вставляючи пропущені розділові знаки. Подайте речення у вигляді схем і поясніть вживання розділових знаків при однорідних членах.

З р а з о к: В зимових оранжереях, і в степах квітчастих влітку, і в колючках, і в піреях я давно шукав ту квітку (Григорій Чупринка).

О, і О, і О, і О.

1. А за межею срібно-синьо квітли дзвоники світилися ніжністю і неба і полів (Йосип Осецький). 2. І ця пісня і дві тополі і веселка над селом і золотий туман сонця на заході і дощик перевернули душу парубкові (Михайло Стельмах). 3. Я учивсь рідних слів не з пожовклих листків не від книжників хитроучених а від темних лісів від квітучих лугів від журливих потоків студених (Богдан Лепкий). 4. Щось шарпає і їхню юність бурить чи спомин ночі чи весняний квіт (Марта Калитовська). 5. Кажуть, Довбуш у скелях скарби ховав срібло і золото вуздечки і зброю (Любов Забашта). 6. Кругом на стінах в суворих фарбах в різних змінах орнаментичні візерунки і гордість давньої скарбниці списи та шаблі та рушниці славетних прадідів дарунки (Григорій Чупринка). 7. Не згинуть думи вікові ні наша мова кришталева (Дмитро Павличко). 9. Чи званий гість прибув сюди на діл чи зайда-ворог, спраглий бойовища (Іван Гнатюк). 10. То лжою вжалить [час] а то оцтом зради то посмішкою гострою діткне то закликом а то мажорним ладом то кригою мовчання то вогнем (Павло Мовчан).

4. Знайдіть однорідні та неоднорідні означення. Поясніть, за яких умов означення однорідні.

1. Стояла пізня мрячна осінь (Євген Куртяк). 2. Білу крижму Господнього дня роздирають навстіж ракети. На підшвах зими багряні і чорні сліди (Уляна Галів). 3. Почав накрапати колючий, впереміш зі снігом дощ (Микола Литвин). 4. Голубі, сині, фіолетові, рожеві пасма снувались над горами. І бачив вражений юнак широкий, безкрай виднокіл (Іван Цюпа). 5. Сім'ю Вихорів зустрів також цей свіжий луговий запах (Григорій Тютюнник). 6. Багато вас вийшло на лови в цій лютій, цій чорній добі ... (Микола Петренко). 7. Але вже підрастають нові хлопці-молодці, завзятіші, талановитіші, щасливіші за нас (Микола Литвин). 8. Спасителя зловісно прокляли, ганебно на Голгофі розп'яли безбожні, одурманені зухвальці. 9. Її любов, безмежна і свята, торкається душею небокраю (Ольга Яворська).

10. Старі, дупласті, кудлаті верби й кучеряві верболози, ввібравши в себе красу й силу дерев усього світу, давали гостинний затінок (Борис Харчук).

5. Розмежуйте складносурядні реченні та прості речення з однорідними членами. Вставте, де потрібно, розділові знаки.

1. То був серпень і спека стояла крута (Григій Тютюнник). 2. То бронзовий то золотий віки лишились десь, на проминулیم боці (Микола Петренко). 3. Кущ саява палахкоче при дорозі а з нього пташка іскрою зліта... (Павло Мовчан). 4. За Кия Щека Хорива і сестри їхньої Лебеді наші предки щедрій вечір святкували не взимку а ранньої провесни (Микола Литвин). 5. Вже бабине літо а ми ще такі молоді і небо і сонце і вітер і я і Людмила (Анатолій Кичинський). 6. І яблуко пада і землю цілує в уста і слід залишає на мокрій землі мов коліно (Анатолій Кичинський)

6. Встановіть, на яку тему можна підготувати твір, скориставшись наведеними словами. Сформулюйте тему й напишіть мінітвір, уживаючи однорідні члени речення, зокрема однорідні й неоднорідні означення.

Поле, вітер, долина, вода, калина, дівчина, соловей, гай, життя, небо, сонечко, блискавка, діти, гніздо, садок, сорочка, пісня, щастя, Україна, веселість, радість.

ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Основні питання теми

1. Поняття про відокремлені члени речення та синтаксично ізольовані компоненти.
2. Загальні умови відокремлення.
3. Відокремлені означення і прикладки. Розділові знаки при них.
4. Відокремлені додатки, обставини, уточнювальні слова та звороти. Розділові знаки при них.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Що визначає відокремлені члени речення як компоненти, що ускладнюють структуру і семантику простого речення?
- Яка ознака (ознаки) вирізняє синтаксично ізольовані компоненти з-поміж ускладнювачів простого речення?
- Які умови відокремлення належать до переліку загальних?
- Розкрийте умови відокремлення означень?
- За яких умов спостерігаємо відокремлення прикладок?
- Чи належать відокремлені додатки до продуктивних мовних явищ? Свою відповідь обґрунтуйте.
- У яких випадках відокремлюються обставини?
- Які компоненти належать до уточнювальних відокремлених членів речення?
- Які розділові знаки можливі в реченнях з відокремленими членами речення?

Проблемно-пошукові завдання

1. Запишіть речення, підкресліть відокремлені члени речення, встановіть їх різновид та з'ясуйте умови відокремлення.

1. Неприємно дув вітер, викручуючи гілля та гнучи до землі куці (Євген Куртяк). 2. Хіба ж перевезе найтяжчу з втрат у потойбіччя човничок Харона, старий та утлий (Наталя Давидовська). 3. Знесилений, німий, бездушний майже, я впав тобі до ніг (Євген Плужник). 4. Я – намистинка Богова, нанизана на плач людський (Галина Гармаш). 5. Дощі зарядили, такі зтяжні-зтяжні (Ліна Костенко). 6. І приходять світанки, щоденних турбот адвокати, і несуть під пахвою тисячі різних справ (Ліна Костенко). 7. Але хтось бачив там, на кладовищі, Франка щасливого, з просвітленим лицем (Марта Калитовська). 8. Старі жінки, неначе маківки,

зовні – сиві, а всередині повні синіх зерняток мудрості (Клавдія Корецька). 9. Я дивлюся на неї, хочу впізнати у ній материнське, Горпинине, але не можу (Борис Харчук). 10. Серце вірити правді не хоче, споглядаючи цей неба сонм (Уляна Галів). 11. І земля – наречена в молочнім цвіту яблунево-рожевих садів – мліє солодко (Євген Маланюк). 12. Вона була сусідкою, ота Марина Кашук, – дівка ладна з усіх боків: і вродлива, і розумна, і працююча (Микола Дашкієв).

2. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Виберіть з тексту речення, ускладнені відокремленими членами, запишіть їх. Зазначте в кожному з речень тип відокремленого компонента.

Сутеніло. Небо над вечірнім Львовом нависло важкими темно-сірими хмарами. Привокзальний вузол Городоцької, міцно затягнутий невинним транспортним рухом, розв'язували декілька паралельних залізничних полотен. На одному з них, важко дихаючи, чекав свого часу відправлення гуркотливо-смугастий титан. До нього поспішали розхристані пасажери, повсякчас запізнілі, й наповнювали його всяким розмаїттям – собою, своїм крамом, проблемами-побреженьками і ще невідь-чим. Старий потяг любив цих людей. Він знав про них усе. Він багато слухав. І спостерігав. Тож у квапливому людському натовпі він швидко впізнав її, єдину його співрозмовницю. Вона, як завжди, була в сірому фетровому капелюшку, обвішана вервицями, з торбинкою, повною церковного краму. Йшла повільно й дивилася поверх людей, в темно-сіру далечінь неба. Виглядала дуже втомленою. Не дивно. Хіба ж вона коли-небудь відпочиває? За стільки років майже щоденного переїзду в його вагонах хоч би раз присіла! А він... він так хотів попрохати поберегти себе. І вона усміхнулась. Ледь помітно. Наче почула його, старого перевізника. Він теж усміхнувся, а потім закашлявся і прохрипів, що час у дорогу. Він теж втомився. Але треба рухатися.

Вона була вже всередині. Він відчув її. З неба впали перші важкі краплі дощу. Вона почала говорити. Він рушив (За Христіною Щепанською).

3. У наведених реченнях вставте, де потрібно, пропущені розділові знаки. Поясніть їх уживання.

1. Пригод ловці одважні хулігани майбутніх днів провісники палкі ми любим далі світлі і яскраві як наші душі теплі і весняні (Мирослав Кушнір). 2. Вечірній промінь гляне навскоси позолотивши крони вінценосні (Ліна Костенко). 3. Які вони страшні і невиразні вчорашні плазуни а нині знову блазні (Ліна Костенко). 4. Дощ ішов ріденький і смутний (Ірина Жиленко). 5. Скрикнув злітаючи птах і загубився в світах. В тихих садах не мина тиха осіння весна (Ірина Жиленко). 6. На голку війни нанизується нитка сірого як крем-суп із печериць неба (Максим Кравцов). 7. У степах між Доном і Дніпром жили роксолани світлі царські орії (Іван Цар). 8. Люди звикли бігати за щастям не помічаючи його поруч (Христина Щепанська). 9. А там за кришталем тремтливим змиваючи на книгах пил кипіла аж сліпила злива! (Ірина Жиленко). 10. А поруч під легким ранковим вітерцем шелестіла листом безплідна груша майже гола з наполовину трухлявим стовбуром (Євген Куртяк). 11. Стосовно великих і гордих фінських племен мокші мері муроми весі печори мещери пермі мари великороси вчинили вчинили страшний злочин обікравши все імена землю звичаї приторочивши їм абсолютно далеке ім'я Русь замість їхнього ж таки споконвічного Моксель! Ще одна засаднича брехня російської історії (Володимир Білінський). 12. Крім надмірного використання лайки офіційний і публічний дискурси сталінської доби містять ще чимало ознак споріднених зі злочинним арго (Лариса Масенко).

4. *Запишіть, поширюючи наведені речення однорідними членами речення та/або відокремленими компонентами. Об'єднайте їх у текст. Дайте йому назву.*

Настало літо. Сонце всміхалося всьому навкруги. Люди теж відлунювали йому усмішками. Дзвенів дитячий сміх. Линули співи птахів. Квіти тішили око барвами. Серце повнилося радістю. І змушувало хоч на часинку забути про війну. Життя перемагало смерть!

5. *З художніх, наукових (науково-популярних) чи масмедійних текстів виберіть і запишіть по три приклади речень, ускладнених відокремленими а) означеннями; б) прикладками; в) додатками; в) обставинами.*

РЕЧЕННЯ З СИНТАКСИЧНО ІЗОЛЬОВАНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

Основні питання теми

1. Поняття синтаксично ізольованого компонента.
2. Звертання, способи його вираження, розділові знаки в реченнях із звертаннями.
3. Вставні і вставлені конструкції, розділові знаки в реченнях із ними.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі запитання:

- Які компоненти речення вважають синтаксично ізольованими і чому?
- Що таке звертання як синтаксично ізольований компонент речення?

Яку функцію воно виконує в реченні?

- Що засвідчують наведені нижче твердження відомих українських мовознавців?

А. «В українських граматичних описах термін «звертання» приживався досить важко, проти нього рішуче виступали відомі лінгвісти. Для прикладу наведемо промовисте міркування В. Сімовича: “Йдучи за московськими граматиками, українські укладчики граматики уділяють по своїх граматах окреме місце так званому обертанню, в якому, зокрема, балакають про кличний відмінок. Коли це роблять московські граматики, то це зрозуміло, бо ж московська мова форми кличного відмінка не знає, заступає (з маленькими виїмками) її все називником, і через це на вживання тих форм у ролі кличника треба звернути окрему увагу. В нашій мові є скрізь окрема форма кличного відмінка, і тому ніяких окремих обговірок т. зв. обертання (дослівний переклад: обращения) не потрібно, бо ж по формі вже пізнати кличник”» (Скаб, 2002, с. 31).

Б. «Звертання <...> це засіб комунікативного оформлення речення-висловлення, який спрямований на те, щоб спонукати співбесідника слухати, зосередити його увагу, а часто й виявити своє ставлення до розмовляючого.

Звертання становлять згорнуті висловлення і мають потенційну предикативність, міра вияву якої може бути різна, аж до максимальної, чому й можливі “вокативні” речення. Тому дехто з учених вважає звертання, як і вставні одиниці, комунікатами»(Слинько, Гуйванюк, Кобилянська, 1994, с. 406).

- Чи є в наведеному нижче реченні звертання? І якщо так, то назвіть його та зробіть відповідний висновок?

Гей, ви, нехрещені!.. Ніж там гуркотіти, ходіть-но сюди!.. Нарукопаш!.. (Олесь Гончар).

- Які розділові знаки вживають у реченнях із звертаннями і як? Чи типовим є розділовий знак при звертанні в наведеному нижче фрагменті тексту? Чим, на Вашу думку, можна вмотивувати таке його вживання?

Кобзарю! не дивись ні на хвалу темноти,

Ні на письменницьку огуду за пісні,

І ласки не шукай ні в дуків, ні в голоти:

Дзвони собі, співай в святій самотині (Пантелеймон Куліш).

- Чим вставні конструкції відрізняються від вставлених?

- Які семантичні групи можна виокремити серед вставних слів і речень?

Проілюструйте свою відповідь конкретними прикладами.

- Чи є вставлені конструкції однотипними за будовою? Обґрунтуйте свою відповідь конкретними прикладами?

- Які розділові знаки вживають у реченнях зі вставними конструкціями, а які – у реченнях із вставленими компонентами?

Проблемно-пошукові завдання

1. *Запишіть вірш, віднайдіть у ньому звертання, поясніть особливість їх вираження й уживання. Вставте пропущені розділові знаки.*

ВЕРЕСЕНЬ, УКРАЇНА

Колиско моя і трумно

любове бездарна моя

пам'яте вічносте думо
скільки ж іти навмання?
Скільки ж тебе шукати?
Скільки ж тебе пекти
доле моя щербата
чорні мої світи?
Земле моя осіння
що бур'яном поросла
скільки добра посіяно
скільки накошено зла!
Колиско моя і трумно
ще один вік догоря.
Тяжко повільно сумно
падає в темні моря.
Вірю в твоє знамено
в силу твою молоду
в горде твоє імено
в зірку твою бліду (Віктор Остапчук)

2. Віднайдіть у тексті прості речення, встановіть, які з них містять вставні компоненти, назвіть їх і зазначте їх семантичний різновид.

Як свідчать чужинці, в Х–ХV ст. Київ був багатший і культурніший за Париж чи Лондон. Він займав понад 500 гектарів. Розбудувати таку культуру та багатство можна лише за тисячі років. І справді, Київ не набагато молодший за Дніпро-Славуту. Київські печери викопали пралюди старокам'яної доби 7 тисяч років тому. Ченці лише очистили їх від кісток, черепків, дивних кам'яних знарядь та інших речей безмірної археологічної вартості, слідів первісних людей Києва. Київ будувався й перебудовувався десятки разів. Споруджували великі будинки, прокладали вулиці, отже, копали і перекопували землю сотні разів, знищуючи тисячі археологічних свідків історії міста. Проте вчені знайшли в Києві і печерах

сліди великого поселення людей, що існувало безперервно 7 тисяч років тому. Навіть довше. У Києві знайдено кістки пралюдини, що жила 40 тисяч років тому (Павло Штепа).

3. Прочитайте наведені мікротексти. Відшукайте в них вставлені конструкції. З якими синтаксичними структурами вони співвідносні? Зробіть висновок про особливості їх уведення в текст і сформулюйте правила вживання розділових знаків при них.

1. Упродовж кількох століть російська культурна традиція («вітрина») працювала на привласнення собі України – її історії, культури і навіть її народу.

От тільки не росіяни перші це придумали. Це придумали київські інтелектуали Лаврської школи, а згодом Києво-Могилянської академії, на рубежі 16–17 століть заклопотані, з одного боку, єзуїтською експансією з Заходу (і вкрай немудрою політикою Варшави щодо православних еліт!), а з другого боку, з Півдня, – агресивністю Османської імперії та ненадійністю Кримського ханства (і тут козацький стан України теж мав свій інтерес: у безпечному виході до Чорного моря й тих самих ласих приморських степів, де нині родять найсмачніші в світі херсонські кавуни й мелітопольські черешні), придумали «православну імперію трьох народів» (що пізніше, вже за Ніколая, – обернулась на «триєдиний руський народ») як оптимальний для забезпечення українських інтересів бізнес-проект. І вибрали Московське царство на виконавця свого проекту (За О. Забужко).

2. Що ж такого скоїв Корній Окраїнець, що опинився далеко від рідного краю – аж у Чорних степах? Присвоїв чийсь майно, когось обмовив чи знеславив? Зовсім ні. Судили за інше. Людяний та інтелігентний від природи (високої освіти герой не міг здобути – не на ті часи припала його молодість, та й умови життя були не ті), Корній Васильович щиро вболіває за селян і вирізнятися з-поміж них не хоче, слушно вважаючи їх першопочатком свого роду й народу. А з цього цілком логічно випливає, що треба звертатися до минулого – і не лише селянства, а й усього народу, – вивчати його і вчитись у

нього, щоб пізнати свої джерела і витoki, усвідомити себе сьогоднішнім, проєктувати своє завтра. («Звертання до давнього, відродження давнього, його збереження – це не відмова від нового, це нове розуміння давнього, свого коріння узагалі, національного зокрема. Це відчуття себе в історії!») (За Левом Воловцем).

4. Затишіть, вставляючи пропущені розділові знаки. Визначте, якими компонентами ускладнене кожне з наведених речень.

1. Пісня чоловічий і жіночий голоси клялися один одному у вірності то зникала вчавлена в землю темним монолітом ночі то знову розпросторювала крила (Микола Литвин). 2. Київ завжди був славний не так своїми князями як головне своїм гордим слов'янським народом високою європейського рівня освітою культурою торгівлею і нарешті багатством (Володимир Білінський). 3. І надвечір у неділю вербну гріюсь біля власної душі. Може й справді хоч вона безсмертна. Поможи їй Боже поможи! (Ірина Жиленко). 4. В людині силу скріплює терпіння незаплямоване байдужістю сумління і віра в правди вічну правоту (Ольга Яворська). 5. Я скрикнула з одчаю. І тут надія руки простягає усміхнена незламна дорога (Ольга Яворська). 6. Ніч прийшла швидко. Небо всіялось зорями. Ці маленькі а насправді ж гігантські ліхтарики освітили вечірній пейзаж (Христина Щепанська). 7. На другий день під вечір наймолодший з Уласенків Максим несподівано приїхав додому. Білий був як свіжовимашчена стіна а хисткий як тростинка (Богдан Лепкий). 8. Після занепаду давньої княжої держави після зруйнування Запорізької Січі й Гетьманщини Україна не мала ані своєї державності і відповідно ні уряду ні свого війська (Михайло Косів). 9. На слобожанських нивах на подільських на Чорнім морі я прошу молю! Вбивайте воргів злодюг кремлівських вбивайте без жалю! (Павло Тичина). 10. Все на світі можна підняти з руїни крім живої крові як ми вже знаєм (Юрій Андрухович).

5. Складіть речення, у яких наведені слова були б то підметом, то присудком, то звертанням.

Діти, сонце, радість, земля, мрія.

6. Віднайдіть у художніх текстах по три речення зі вставними і вставленими компонентами, запишіть їх. Поясніть вживання розділових знаків.

7. Доповніть, скориставшись довідкою, кожне з речень компонентом, що відповідає його змісту і формі.

1. Який ти сповнений краси, залитий сонцем аж до небокраю. 2. Час лікує. 3. Він другом був. 4. До тебе знову крізь сніги бреду, покинувши надію молоду, шукаю літ буремну вічну славу.

Довідка: серпню, здається, мій милий друже, дубе величавий, кажуть

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Основні питання теми

1. Поняття про складне речення як про семантичну, структурну та інтонаційну єдність. Граматичні засоби зв'язку та вираження семантико-синтаксичних відношень між частинами складного речення.
2. Типи складних речень.
3. Поняття про складносурядне речення, його будову, семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами. Засоби оформлення зв'язку та вираження семантико-синтаксичних відношень між частинами складносурядних речень.
4. Різновиди складносурядних речень:
 - а) складносурядні речення єднального значення;
 - б) складносурядні речення протиставного та зіставного значення;
 - в) складносурядні речення розділового значення.
5. Синонімія та омонімія сурядних сполучників.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі питання:

- Яка визначальна особливість складних речень?
- Що засвідчують такі трактування складного речення?

А. «Складне речення становить єдність двох чи більше предикативних одиниць і відповідних семантичних пропозицій, що виражають відношення між ситуаціями і призначенні для функціонування у складі тексту (іноді – самостійно) як єдине комунікативне ціле.

<...> це нова цільна одиниця порівняно з простим реченням» (Слинько, Гуйванюк, Кобилянська, 1994, с. 419).

Б. «Своєрідність складного речення як різновиду реченнєвої конструкції відбивають його формально-синтаксичні ознаки. Це передусім кількість частин (компонентів) складного речення, які ґрунтуються на вихідних простих реченнях, граматичні особливості цих частин, характер синтаксичного зв'язку між ними, засоби вираження синтаксичного зв'язку і внутрішнє формально-синтаксичне членування складних конструкцій» (Вихованець, 1993, с. 280).

- Які засоби синтаксичного зв'язку та вираження семантико-синтаксичних відношень можливі в складному реченні?
- Чи є складні речення однотипними одиницями за своєю будовою і семантикою? Як це довести?
- Яка, на Вашу думку, найважливіша з ознак складносурядних речень?
- Що відрізняє, з огляду на наведене нижче, трактування Р. І. Вихованцем складносурядного речення від традиційного його розуміння?

«Формально елементарні складносурядні речення є конструкціями, у яких дві предикативні частини поєднано сурядним зв'язком. Цей зв'язок може бути сполучниковим і безсполучниковим, напр.: Земля без тебе (бабусі) ні стебла не вродить, і молоді ума не добіжать» (Л. Костенко); І не

береженого Бог береже, а здумана мука жертовна (В. Стус); Читали листа й перечитували, потім про почуття людські і про Єльку заговорили (О. Гончар)» (Вихованець, 1993, с. 299–300).

- Які типи складносурядних речень можливі в сучасній українській мові і чим зумовлене їхнє розрізнення?
- Чи в кожному зі складносурядних речень обов'язковою є кома як розділовий знак?

Проблемно-пошукові завдання

1. Проаналізуйте текст, встановіть, які з його речень складні. Свій вибір обґрунтуйте.

Хвилі набігали на скелі, розбивалися на тисячі світлих і легких струменів, котрі зміїли між гострих каменів, злітали вгору віями срібних бризок. Біла, зі сталевим полиском піна вирувала коло берегів, вона осідала шапками на чорних гранітах. Людський голос губився в ревиську, мов комариний писк у гуркоті громовиці. Ревисько і кам'яна пустеля – вони тиснули на душу, боляче, щемно. До цієї щемності додає туги степ, що котить білі, як морська піна, ковили. Скрізь, куди сягає око, не видно ні людської постаті, ні звіра, ні птаха, їх відлякує скажене ревисько, вічний, невмовкаючий стогін (За Юрієм Мушкетиком).

2. У наведених складних реченнях виділіть їхні предикативні частини, встановіть характер семантико-синтаксичних відношень між ними та засоби їх вираження.

1. Тремтить на буйнім вітрі листя клена й не відає, як кров'ю мить стікає.
2. Ще стежкою літо блукає, всміхаючись цвітом жоржин, а в душу уже проникає осіннього смутку полин.
3. Вслухаюся в риму, молюся до Бога, допоки безсоння звикає до тіней.
4. Осінній день до себе кличе, я знов іду по згублених слідах. Припало небо до землі, як птах, холодний вітер чайкою кигиче.
5. Нависли клапті хмар у вишині – предтечі віхоли, що з дня на день

прилине. 6. Взяла б у душу сині далі, та доля шансу не дає. Немає краю тій печалі, де біла тиша роси п'є (З віршів Ольги Яворської).

3. З поданих речень утворіть складні – з сурядним чи підрядним зв'язком, використавши потрібні сполучники, пропустивши слова, що можуть повторюватися, та обравши доцільний порядок розташування предикативних частин.

1. Ще довкола сніги біліють. Весна вже не за горами. Сонце на весну поверне. Трохи потепліє. На верболозах біля річок, ставків, на узліссях з'являються ніжні пухнасті котики. Це верба цвіте. Цвіт верби – прекрасне і зворушливе диво природи. Пухнасті вербові котики – як вражаючий символ краси. Навесні вони тішать надією і звеселяють наше серце. Їх дарують коханим. “Зацвіла верба – прийшла весна”, – кажуть у народі (За Андрієм Кондратюком).

4. Виділіть із тексту складносурядні речення. З'ясуйте характер семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами цих речень, вкажіть засоби їх вираження та встановіть тип кожного з них.

На самому вершечку дуба на сухій гілці сидів орел. Він був старий, такий старий, що майже не міг стиснути кігтями гілку й боявся впасти. Й злітав не пружно, а намагався вхопити крильми вітер та полинати на його потоках. Тоді, розпростерши на струменях крила, здавався могутнім і грізним, й качині та гусячі зграї, забачивши його, шугали в очерет.

Повіки самі напливали орлові на очі, й охоплював примарний старечий сон. Йому то плів перед зором осінній вигорілий степ, то змигувала в хмарі блискавиця, то синьою стрічкою перетинав шлях Дніпро. Орлові ячали лебеді, але він не полював їх навіть у сні (Юрій Мушкетик).

5. Встановіть різновид семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складносурядних речень з єднальними сполучниками.

1. Вітерець дмухнув, і забриніли стебельця сіна (Олесь Гончар). 2. Розгинаю спину, і сонце б'є мені у вічі (Михайло Стельмах). 3. Щаслива я, і ні про що не думаю (Ліна Костенко). 4. Лелека мені усміхнувся і сонях зняв картуза (Ліна Костенко).

6. Запишіть складносурядні речення, вставляючи пропущені розділові знаки, свій вибір поясніть. Визначте тип кожного з речень.

1. Навіть уночі місто хвилювалося шуміло а з вокзалу долинали гудки потягу (Михайло Базар). 2. Наступного дня в горах зіпсувалася погода і дощ періщив безперестанку (Марія Матіос). 3. Місяць заливав веранду і я нечутно встала з постелі відімкнула двері й сіла на порозі (Марія Матіос). 4. Місяць уже сховався за верби але зорі густо всипали небо (Юрій Мушкетик). 5. Там воля й досі мариться курганам і Чорний Шлях впадає в магістраль. То зблисне місяць срібним ятаганом то зійде сонцем скіфська пектораль (Ліна Костенко). 6. До XI століття вона [українська мова] ще не має великих текстів поступаючись літературній мові Русі церковнослов'янській але рука невідомого русича залишить про неї слід на стінах Софії Київської (Орися Демська).

7. Об'єднайте запропоновані предикативні одиниці у складносурядні речення за допомогою розділових сполучників, які виражають чергування явищ чи вибір однієї з двох або більше дій, станів.

1. Музики грать не вміли. Він до танців не мастак. 2. З-за темного дуба калинова вітка витягається. Колюча чайова рожка показує дрібні листочки і пахучу квітку. 3. Весни колиска запашна мене гойдає. З благословенним словом хтось до мене в душу промовляє. 4. Розумне казати. Зовсім мовчати. 5. Де-не-де біля вирв біліє полин. Кушиться місцями пахучий чебрець.

8. Виконайте синтаксичний розбір складносурядних речень, зазначивши:

а) їхні предикативні частини; б) характер семантико-синтаксичних відношень між ними та якими сполучниками він виражений; в) якою є кожна з предикативних частин за типом формально простих речень; г) їхні структурні схеми.

1. Майдан ще спав. Де-не-де у наметах вже горів вогонь, і, мабуть, якісь добрі господині готували сніданок. Мороз добряче щипав за носа, але ніс не зважав і вів мене на запах чогось невідомого (Христина Щепанська). 2. Ти прийшла і пішла, та ще довго тремтіла золота твоя тінь на моєму житті (Анатолій Кичинський). 3. Помилятись властиво людині, проте лише дурень свою помилку відстоює (Лат. прислів'я). 4. Каравани прийшли – і завили шакали (Анатолій Кичинський). 5. Або знайду дорогу, або прокладу її (Лат. прислів'я). 5. Наші найзолотіші відлітають за сонцем, а ми, дивлячись їм услід, не так від сонця, як від їхнього сйива мружимо очі до щему, до болю. До сліз (Анатолій Кичинський).

Встановіть, які з наведених речень містять сполучники-синоніми, а які – сполучники-омоніми

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ НЕРОЗЧЛЕНОВАНОЇ (ОДНОЧЛЕННОЇ) БУДОВИ

Основні питання теми

1. Поняття про складнопідрядне речення (загальна характеристика, граматична природа). Засоби зв'язку та вираження семантико-синтаксичних відношень між частинами складнопідрядних речень.
2. Принципи класифікації складнопідрядних речень (історія і сучасність).
3. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури (одноріччя), їхні основні ознаки.
4. Типи складнопідрядних речень нерозчленованої структури:
 - а) складнопідрядні речення з підрядною означальною частиною – власне-означальною (присубстантивно-атрибутивною) та займенниково-означальною;

б) складнопідрядні речення з підрядною з'ясувальною.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. *Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі питання:*

- У чому полягає сутність складнопідрядних речень?
- Які мовні елементи слугують засобом поєднання предикативних частин у складі складнопідрядних речень і чи всі вони однаково важливі?
- Яка різниця між семантичними і асемантичними сполучниками?
- Чим зумовлені спроби класифікації складнопідрядних речень і яка з класифікацій домінує в сучасних працях із синтаксису складнопідрядного речення?
- На якій ознаці засноване протиставлення складнопідрядних речень нерозчленованої і розчленованої структури?
- Якого висновку можна дійти на основі наведених нижче тверджень?

А. «До нерозчленованих речень належать з'ясувальні та означальні. У них поряд із засобом зв'язку між підрядною і головною частинами формальну і змістову організацію складнопідрядного речення визначають опорні слова в головній частині, тобто наявність і характер будови підрядної частини залежить від складу головної частини» (Резван, 2021, с. 50–51).

Б. «До речень нерозчленованої структури належать складнопідрядні з підрядними означальними, з'ясувальними, міри і ступеня та способу дії» (Дудик, Прокопчук, 2010, с. 265).

В. «Питання про межі прислівно-кореляційного зв'язку (а він наявний в реченнях нерозчленованої будови – М. Ф.) на сьогодні в лінгвістиці остаточно не розв'язане. Зокрема, неоднозначно трактують можливість прислівно-кореляційного зв'язку в складнопідрядних реченнях темпоральної, причинової, цільової семантики: *Бути відчутним навіть тоді, коли ти неprisутній* (П. Загребельний; *Ми є тому, що нас не може бути* (Л. Костенко); *Він, напевне, відривається од тих своїх всенощних дум тільки для того, аби підгрутити гнота у гаснику на скрині* (В. Земляк)» (Християнінова, 2012, с. 78).

- Що визначає специфіку складнопідрядних речень із підрядними означальними, а що – із підрядними з'ясувальними?

- Чи фіксованим є порядок розташування предикативних частин у цих різновидах складнопідрядного речення? Чи можлива його зміна і якщо так, то з чим вона пов'язана?

- У котрому з речень наведеного нижче тексту підрядна означальна частина обов'язкова, а в котрому – ні. Поясніть, чому?

Європейська цивілізація не являє для нас чогось ненависного, як для московських слов'янофілів, які проголосили Захід гнилим і вигадали якийсь російський погляд на науки й мистецтво. Ми вивчаємо по-дружньому все, що випрацьовано іншими суспільностями і народами, але хосену для нашого народу сподіваємося лише від своєрідного розвитку його власних моральних сил і від збільшення засобів для життя на його рідному ґрунті (Пантелеймон Куліш).

Проблемно-пошукові завдання

1. У наведеному тексті відшукайте складнопідрядні речення. Виділіть у кожному з них головну і підрядну частини. Зазначте всі наявні засоби зв'язку цих частин.

Вечір старів, але був видний, як дід з білою бородою.

Земля і все живе на ній, кожна травиця, найменший листочок, спечені і зів'ялі, чекали вечора. Він і дихнув, свіжий, повний здоров'я. Юстина зустріла його, тихого і лагідного, своїм мовчанням. Вона відчула, як він пахне. Добре пахли молоді вишні, клейке листя тополі. Пахла воском у саду пасіка. І зав'язь на старих яблунях. А з городу, з того городу, на якому вона полола просо, встав і котився, і котився, переповнюючи вщерть повітря, запах картоплі, маку, буряків і квасолі. Їх забивав, над ними верховодив віджилий кріп і віджилі чорнобривці. Все попідіймало голови (Борис Харчук).

2. Встановіть тип кожного зі складнопідрядних речень: а) нерозчленованої структури; б) розчленованої структури та засіб зв'язку предикативних частин – сполучник чи сполучне слово

1. Щось буйне у серці зростає, бо місячну мову я вчу (Ігор Муратов).
2. Межу XI–XII стст. можна умовно назвати часом завершення формування української мови й початком нового етапу її історії, коли вона в народнорозмовному варіанті вже набула в основному всіх притаманних їй мовних рис (Григорій Півторак). 3. З презирством відкинь усе, що тобі не притаманне (Лат. прислів'я). 4. Плекаю надію, неначе маленьке дитя, щоб сонячний промінь пробився крізь днів буревії (Ольга Яворська). 5. Певне, в кожного є заповітні пороги, звідки нас проводжали в життя матері (Микола Сингаївський). 6. Я бажаю, щоб всю дорогу, все життя усміхалася ти (Василь Симоненко). 7. Альтернативи розуму нема, бо він живий, з душею нерозлучний (Ліна Костенко). 8. У мушлю заходь і співай, як зваблює море коханих (Галина Крук). 9. Чи завжди ми терпимі до думки іншого, якщо вона суперечить усім нашим уявленням і переконанням (Алла Коваль). 10. Передчасні світанки, мов сурми невсипні, понад нами ревуть, аж у грудях шумить (Юрій Андрухович).

2. Розмежуйте омонімічні сполучники і сполучні слова у поданих групах речень.

I. 1. О, сором мовчки гинуть і страждать, як маєм у руці хоч заржавілий меч (Леся Українка). 2. Як зголоднієш – роботи забажаєш (Н. тв.). 3. Розкажи, як за горою сонечко сідає (Тарас Шевченко).

II. 1. Вмій жартувати і знай, коли перестати (Н. тв.). 2. Але буває час, коли степи в цвіту... (Платон Воронько). 3. Коли грім на голе дерево, жди дощового літа (Н. тв.).

III. 1. Останні пелюстки осінньої рожі, не ждять, мої любі, що хтось вам допоможе (Леся Лужецька). 2. У кожного дерева стовбур порою звучить, мов струна, що зачула смичок (Тодось Осьмачка). 3. Буває так, що великими стають зовсім невеликі (принаймні зростом) люди (Петро Кралюк).

3. *Запишіть, вставляючи пропущені розділові знаки та обґрунтуйте їх. Встановіть, які з наведених речень складнопідрядні означальні, а які – з'ясувальні. Кожну з частин виділеного речення схарактеризуйте як просте речення.*

1. **Не забувай [березню] ні першого братання весни з поетом в тиші лісовій ні вереску що лунко на світанні пружинить під ногами мов живий** (Ігор Муратов). 2. Обіцяю тобі що впадати у тугу не буду (Ольга Яворська). 3. Згадую як трішечки налякано ти переступила мій поріг (Миколай Шостак). 4. Кажуть мова основне що відрізняє людину від тварини (Христина Щепанська). 5. Поклич мене в весняну буйну повінь де все вирує бореться живе (Ольга Яворська). 6. Завтра випаде сніг і твої поховає сліди по яких ти збиралась от-от повернутись до мене (Анатолій Кичинський). 7. Несе Покрова радість з тихим болем промінчик сонця в тишину садів незламну віру що над рідним полем ще злине в небо переможний спів (Ольга Яворська). 8. Щасливий той хто вже перетривав цей день цю мить цей тиждень це сторіччя (Ліна Костенко). 9. Все що діється не випадкове (Ольга Яворська). 10. Напиши чи всі живі і здорові (Юрій Андрухович).

4. *Замість залежних від дієслів-присудків додатків, виражених іменниками, запишіть з'ясувальну частину, оформивши з'ясувальні складнопідрядні речення.*

1. Чути стук коліс по рейках. 2. Бачу синяву неба, чую ніжний шепіт трав. 3. Бажаю твоєї посмішки. 4. Мене вже не раз питали про твій від'їзд.

5. *Замініть речення, ускладнені означенням, присубстантивно-означальними (приіменниково-означальними) складнопідрядними реченнями. Зробіть висновок.*

1. Стежкою, давно протоптаною в лісі, можна пройти до шляху (З розмовного). 2. Гарячі, пожовклі від болю, стелились листки восени (Василь Симоненко). 3. Дівчина, закосичена, з вінком на голові, стояла задумана, аж наче

стривожена (З розмовного). 4. Місяць, закоханий в ніч чарівну, сяє, щасливий, і світить (Василь Симоненко). 5. Неначе цвяшок, в серці вбитий, оцю Марину я ношу (Тарас Шевченко).

6. Випишіть із творів когось із сучасних письменників по три складнопідрядні речення одночленної будови з означальною та з'ясувальною підрядними частинами.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ РОЗЧЛЕНОВАНОЇ (ДВОЧЛЕННОЇ) БУДОВИ

Основні питання теми

1. Поняття розчленованих (двочленних) складнопідрядних речень, їх основні ознаки, особливості підрядного зв'язку та засоби його вираження. Семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами.
2. Типи складнопідрядних речень розчленованої будови: часу, причини, мети, умови, допусту, наслідку, порівняльні та інші. Формальні та семантико-синтаксичні ознаки цих речень.
3. Синтаксичний розбір складнопідрядних речень.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі питання:

- Які речення й на якій підставі відносять до розчленованих (двочленних) складнопідрядних речень?
- Чи можна переконливо стверджувати, що у всіх типах розчленованих складнопідрядних речень вживано тільки синсемантичні сполучники як провідний засіб зв'язку? Свою відповідь проілюструйте конкретними прикладами.
- Які різновиди речень відносять до розчленованих складнопідрядних речень?

- Чим зумовлене неоднозначне потрактування (нерозленоване – розчленоване) таких складнопідрядних речень: *Я люблю їздити в поле тоді, як ниви зеленіють* (Іван Нечуй-Левицький); *Я в'язнем був лише тому, що народився у в'язниці* (Дмитро Павличко); *Усі люди зібралися зати, щоб подивитись на Оксану* (Григорій Квітка-Основ'яненко)?
- Яким є порядок розташування компонентів у всіх різновидах розчленованих складнопідрядних речень?

Проблемно-пошукові завдання

1. Перепишіть рядки віршів, виділіть у них складнопідрядні речення розчленованої структури, з'ясуйте особливості їх будови, схарактеризуйте семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами та засоби їх вираження.

1. Темніє світло в місячній ліхтарні, свинцевим сумом скапує свіча. І кам'яніють видава примарні, бо прихилилась вічність до плеча (Роман Лубківський). 2. І знову джміль розмружить квітку, І літо гратиме в лото. І знов сплете на спицях плітку сторукий велетень – Ніхто. І в цьому днів круговороті, де все минати поспіша, спочине стомлена душа (Ліна Костенко). 3. До дідька шліть досаду й жур, бо цим ви шкодите здоров'ю. Коли гостей за стіл садовлять, про гризь та болі ні мур-мур! (Святослав Караванський). 4. І на трави бризнули роси, мов перли, як рум'янець густий раннє небо залив. І здавалось, що життя задрімало, завмерло, заблукало в безмежжі незміряних нив. І здалось, що нема ні початку, ні краю цій нудоті німій і нудній німоті ... Найстрашніше, мабуть, тільки тиша карає, коли поруч з тобою повзе по житті (Василь Симоненко). 5. Коли будують храми з міражів, не до спочинку честолюбній музі (Ольга Яворська). 6. Хутір у балці ховався, у гайку, так що здалеку не було й видно (Богдан Лепкий).

2. У наведеному фрагменті тексту виділіть складнопідрядні речення та засоби зв'язку їхніх частин. На прикладі виділеного речення доведіть, що сполучникові

не завжди належить провідна роль у витворенні семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складнопідрядного речення.

Кожна національна мова дає свою, абсолютно неповторну, картину світу. Тут ми підходимо до думки, що поняття рідної мови є, власне, невіддільним від поняття рідної землі. Скільки б ви не оспівували й не опоектизовували, скажімо, Дунай чи Альпи, живучи при берегах Дніпра чи при верховинах Карпат, не досягнете ефекту рідності. Очі не бачать – душа не болить. **Щоб ностальгійно боліла душа, треба, щоб очі бачили, треба, щоб вони вбирали, всмоктували в себе рідне небо, і землю, і людей, і їхню мову.** Ось тоді все зіллється в єдиний нерозривний духовний пласт (Михайло Косів).

3. Запишіть речення, вставляючи пропущенні розділові знаки та пояснюючи їх. Встановіть структурно-семантичний різновид кожного з речень.

1. Це ж треба мати сатанинський намір чайть в собі невиліковний сказ щоб тяжко так знущатися над нами та ще й у всьому звинувачувати нас! (Ліна Костенко). 2. З кожним твоїм поцілунком ніч тоншає поки під ласкою твоєю зовсім не стає прозорою (Василь Куйбіда). 3. Відплакала осінь яку не впізнав і стала нудним візерунком (Василь Куйбіда).

5. З'ясуйте, яке з речень просте, ускладнене відокремленим членом речення, вираженням порівняльним зворотом, а яке складне, складнопідрядне з неповною підрядною частиною. Встановіть тип підрядної частини.

1. З учорашньої ночі щось небезпечно оселилося в мені, мов черв'як у яблуку (Ірина Роздобудько). 2. Місяць плив поміж рваним куштів'ям хмар, як лис ріденьким підліском (Юрій Мушкетик). 3. Зрослась небезпека з відважним життям як з тілом смертельного крила (Олег Ольжич). 4. І вогонь справді спалахнув і загіготів, як божевільний чорт (Юрій Мушкетик). 5. Зникає мій народ, як в розчині кристал (Ліна Костенко). 6. Змішайтесь разом, як брати. Ти, диме з праці, й ти, з кадила, бо праця Богови, як і молитва, мила (Володимир Самійленко).

6. *Складіть складнопідрядні речення розчленованої будови, доповнивши подані частини, визначте їх типи.*

1. Любов'ю дорожити вмійте 2. Раптом ... долинає пісня. 3. А жита шелестіли тихо 4. ... хоч була рання весна. 5. В імлистій долині ... стояли широкі лани золотої пшениці. 6. ... так що ніяк туди не можна було дістатися.

7. *Доберіть по три-чотири прислів'я, які б за формою відповідали будь-якому зі складнопідрядних речень розчленованої будови.*

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Основні питання теми

1. Поняття про безсполучникові складні речення, їхню граматичну природу і відмінність від сполучникових.
2. Безсполучникові складні речення з однотипними частинами, їх групи за значенням. Основні й додаткові засоби вираження цих значень.
3. Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами, семантико-синтаксичні відношення в таких реченнях.
4. Розділові знаки між частинами безсполучникових речень:
 - а) кома та крапка з комою в безсполучниковому складному реченні;
 - б) двокрапка в безсполучниковому складному реченні;
 - в) тире в безсполучниковому складному реченні.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. *Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі питання:*

- Які речення традиційно зараховують до безсполучникових?
- Чи однозначним у сучасному мовознавстві є трактування природи цих синтаксичних побудов – див.: Вихованець, 1993, с. 304, 316, 347;

Дудик, Прокопчук, 2010, с. 295–298; Слинко, Гуйванюк, Кобилянська, 1994, с. 634–635; Шульжук, 2004, с. 343–346)?

- Чи кожне з безсполучникових речень можна однозначно перетворити або тільки в складносурядне, або в складнопідрядне?
- Яка визначальна особливість безсполучникових речень із однотипними частинами?
- Що визначає специфіку речень із різнотипними частинами?

Проблемно-пошукові завдання

1. Виділіть з-посеред наведених безсполучникові складні речення, встановіть різновид їхньої структури: а) речення з однотипними частинами; б) речення з різнотипними частинами. З'ясуйте, із яким реченням – сурядним чи підрядним – кожне з них співвідносне, вкажіть на відмінність у семантиці.

1. Мені ненависна дерев покірність. Рубай, коли, пали – вони мовчать. Однісінька сокира проти лісу нездарною звияжницею йде. Люблю я вперту гордість деревини – води не попросити в спекоту, ніколи не ховатися від грому і перед сонцем не стояти взгин! (Дмитро Павличко). 2. Мамо, вечір догоря, вигляда тебе роса (Борис Олійник). 3. Поглянь: уся земля тремтить в палких обіймах ночі. Лист квітці рвійно шелестить, траві струмок воркоче (Олександр Олесь). 4. Дзвонять зорі кришталеві – відчиняю двері днів. Зачиняю на ніч двері – дзвонять дзвони кришталеві ... (Роман Лубківський). 5. Не сказав: богиня. Не скажу – царівна. Що словесна патока? Досить і того: ти світилась чисто, ти горіла рівно. Не чадів домашнього вогнища вогонь (Іван Світличний). 6. Світ пересварений ганебно, всі з усіма розбили глек (Ліна Костенко). 7. Від істини не втечеш, вона всередині нас (Христина Щепанська). 8. Я придивилась: світло мляве на сході легшало поволі (Наталя Давидовська). 9. Не було Хрещатика – тільки Хрещатий яр та струмок у ньому (Микола Дашкієв).

4. Визначте, у яких безсполучникових реченнях вжито формальні, а в яких семантизовані розділові знаки.

1. Витає травень сонцем над землею, співають трави лебедину пісню (Ольга Яворська). 2. Не шкодуй добра мені, людині, щастя не жалій моїм літам – все одно ті скарби по краплині я тобі закохано віддам (Василь Симоненко). 3. І думаєш – на цей раз оминуло (Ліна Костенко). 4. Лише в божевіллі прийде розуміння; лише в глухоті отримуєш слух. Лише в сліпоті отримуєш прозріння; тільки в небутті відкриється дух (В. Баліга). 5. Посіють бомби – ненависть пожнуть (Ліна Костенко). 6. Зміряйте росії температуру – у неї біла гарячка (Ліна Костенко).

5. Запишіть безсполучникові складні речення, вставивши на місці риски пропущені розділові знаки.

1. Уділено вам [християнам] силу Геркулеса для подвигів / то знищили б ви гідру преторіанську, вигнали б хімеру в одежі цезарській геть з Капітоля, стовпи закона міцно б встановили (Леся Українка). 2. Я знаю / у таку весінню мить в серцях людей спалахує кохання (Іван Світличний). 3. Пахне чебрець і м'ята / стеляться трави м'яко (Леся Лужецька). 4. Місяць стежку ізумрудить / малиново дзвонять роси (Михайло Шалата). 5. Мені страшно признатися / я щаслива (Ліна Костенко). 6. Знав / комусь в океані Радості незабудки мої потрібні (Михайло Шалата). 7. Тебе я прошу / з погляду, з туману, з могил і вітру серце відпусти! (Микола Вінграновський). 8. Блукають хмар розкошлані Сивілли / карбує камінь давні письмена. Б'є в бубон сонця вечір посивілий/ будяк танцює танець дикуна (Ліна Костенко).

6. Доповніть речення, утворивши складні безсполучникові конструкції з різнотипними частинами.

1. Дерево міцне корінням – 2. Я чув легенду: 3. Скажу тобі одне: 4. Знай: 5. Дружба – як дзеркало

7. Складіть або доберіть із художньої літератури по одному безсполучниковому реченню на кожну зі схем.

1) Зіставлення _____ , _____

2) З'ясування _____ : _____

3) Причина-наслідок _____ : _____

4) Протиставлення _____ – _____

5) Порівняння _____ – _____

СКЛАДНІ БАГАТОКОМПОНЕНТНІ РЕЧЕННЯ

Основні питання теми

1. Поняття складного багатокompонентного речення.
2. Типи складних багатокompонентних речень:
 - а) складнопідрядні з кількома підрядними: однорідною і неоднорідною супідрядністю, послідовною підрядністю, мішаного типу;
 - б) складносурядні багатокompонентні речення;
 - в) складні багатокompонентні речення з сурядністю і підрядністю;
 - г) безсполучникові багатокompонентні речення.
3. Структурно-семантичні особливості сполучниково-безсполучникових складних синтаксичних конструкцій.
4. Синтаксичний аналіз багатокompонентних складних речень.

Завдання на відтворення знань і для дискусії

1. *Опрацювавши теоретичний матеріал, підготуйте відповіді на такі питання:*
 - Які речення належать до складних багатокompонентних?
 - Ознака багатокompонентності стосується формально-граматичного чи семантико-синтаксичного плану цих конструкцій?
 - Чи можливі в багатокompонентних складносурядних і безсполучникових реченнях різні типи семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами? Свою відповідь проілюструйте конкретними прикладами?

Проблемно-пошукові завдання

1. У наведеному фрагменті відшукайте багатокомпонентне речення, назвіть кількість предикативних частин, типи їх зв'язку, засоби його вираження.

Стати українцем – означає зусилля. Це зусилля повернути собі втрачену пам'ять, зрозуміти, хто ти є, якого ти народу, звідкіля, і що за тобою стоїть, зрозуміти, яка твоя мова, усвідомити свою ідентичність і зрештою відповісти собі на запитання: хочеш ти до неї повертатися чи ні? Велике минуле зобов'язує до великих вчинків у сьогоденні. Згадаймо слова Лесі Українки: «... своїм життям до себе дорівнятись!». Далеко не всі на це здатні. Але ті, хто зважуються, прискорюють наше об'єднання з Європою (Лариса Івшина).

2. Поміркуйте, однаковими чи різними за своїми структурно-семантичними характеристиками є наведені багатокомпонентні складні речення. Свою думку обґрунтуйте.

Найважливіша цінність держави – це сила, яку дають освіта, гроші і армія, бо світ любить красу, але рахується тільки з силою (Петро Яцків).
2. Мить великої тиші минула, але жінці нема до кого обізватися ранковим вітанням і вона розгублено оглядає колись такий великий двір (Любов Голота).
3. Мужність до бою кличе, печаль сивина розсіває, звитяга з натхненням обличчям гімн України співає (Ольга Яворська). 4. Коли в подружжі є дві різні віри, там жінка має дві душі: одна святою може бути, але друга за чоловіком лине хоч у пекло (Леся Українка). 5. Павло чує, як шепчуть дерева, і йому здалося: він починає розуміти їх (Михайло Базар). 6. Ще буде сніг тут гинути в одлигу, ще буде повінь – понад береги, отут, де осінь, хлипаючи тихо, марудну мжичку сіє навкруги (Іван Гнатюк). 7. Ще будуть зорі, сині від морозу, ще будуть хуги, люті й затяжні, і домосиди радіопрогнозу чекатимуть, завмерши у вікні (Іван Гнатюк). 8. Він боявся не ночі, не кулі, не смерті, він боявся оман і безглузвих розмов, він боявся нещирості, зради, диверсій, що спустошують душу й отруюють кров

(Ольга Яворська). 9. Мій і без того похмурий настрій зненацька доповнило безплатне крещендо: небо тріснуло й почався справжній шторм (Ірена Карпа). 10. Самі до горла котяться слова, ідуть у світ, не чуючи тривоги, бо тільки ті, що зіб'ються з дороги, завіє час, як буря снігова (Іван Гнатюк). 11. Народ, який вірить, що якась суміжна держава або імперія збудує йому державу, ніколи не зможе стати на власні ноги і буде завжди паралітиком, а його політичні групи будуть задніми колесами для чужих агентур (Олег Ольжич). 12. В нас закорінювалось переконання, що стало нам заповіддю на все життя: щастя людини полягає не в накопичуванні матеріальних благ, а в праці для народу, для людства (Микола Чайковський).

3. Проаналізуйте багатокomпонентні складнопідрядні речення. Вкажіть їх тип та подайте схему їхньої формально-граматичної будови.

1. Так легко дихати, коли співають трави, коли удаль заманюють стежки, коли цвітуть черешні величаво і бджоли мед збирають залюбки (Ольга Яворська). 2. Все, про що брався писати Іван Франко, починало світитися (більшою чи меншою мірою) його Талантом, який було неможливо ні приховати або заперечити, ні применшити чи проігнорувати (Степан Процюк). 3. Одні найгірших рис, що є в людині, – це пиха й самовпевненість, які, із гордістю з'єднавшись воедино, ведуть її життя на манівці (Богдан Виханський). [Дід Охрім] якось зізнався, що хотів би вмерти біля дерева, щоб наостанку обняти кремезного дуба, якого посадив у молодості (Михайло Базар). 4. Навіщо справді бачити було, як дівчина, вродлива, молоденька, у білих шатах стала на арені, мов розцвіла на полі золотому лілея біла? (Леся Українка). 5. Стояла така тиша, що я чула, як капає роса на листя і шарудить їжачок під парканом (Марія Матіос).

4. *Затишіть текст, вставляючи пропущені розділові знаки. Віднайдіть багатокомпонентне речення, схарактеризуйте його і подайте схему його будови.*

Оскільки мова це невід’ємна ознака етносу можна стверджувати що її вік визначається віком відповідного етносу. Установлення науковими методами віку етносу як і будь-якого суспільно-історичного явища держави міста культурно-історичного регіону тощо передбачає необхідність довести неперервність його життя від припущеного часу його виникнення.

Неперервність культурно-історичного розвитку суспільства на території сучасної України з деякою гіпотетичністю простежується від середини II тис. до н. е. тобто від періоду появи в цьому регіоні слов’ян що на той час уже сформувалися як окремий індоєвропейський етнос. На найдавніших східнослов’янських територіях між київською Наддніпрянщиною Східними Карпатами Прип’яттю та зоною степів серед корінного слов’янського населення протягом багатьох років формувалися етнографічні й мовні особливості які згодом стали українськими.

Разом з тим варто зазначити що науково доведена і підтверджена безсумнівними археологічними матеріалами неперервність розвитку матеріальної культури на протоукраїнських землях простежується лише від VI ст. н. е. тобто за останні 1500 років. З цього часу на українських етнічних землях протягом 1500 років розвивається один етнос який від часів пізнього середньовіччя має назву українського.

Виникнення мови окремого етносу цілком природно відбувається разом із зародженням і формуванням самого етносу часто задовго до появи в нього писемності й державності. Так було і в історії українців (За Григорієм Півтораком).

6. З текстів будь-якого стилю виберіть і запишіть чотири багатокomпонентні складні речення таких типів:

- а) багатокomпонентне складносурядне речення;
- б) багатокomпонентне складнопірядне речення;
- в) багатокomпонентне безсполучникове речення;
- г) багатокomпонентне речення з сурядністю і пірядністю.

Одне із цих речень схарактеризуйте за схемою синтаксичного розбору (див.: Федурко М., Філь Г. Основи лінгвістичного аналізу. Дрогобич : Посвіт, 2016).

5. До поданих дієслів додайте кілька пірядних частин, запишіть їх, розставляючи потрібні розділові знаки, визначте типи складнопірядних речень.

- 1. Довідайтесь ... (3 частини, послідовна пірядність).
- 2. Возвеличте ... (4 частини, однорідна або неоднорідна пірядність).
- 3. Зруйнують ... (3 частини, мішаного типу).

ЛІТЕРАТУРА

1. Багмут І. В. Базова семантика видових форм дієслова : зауваги з української як іноземної. *Граматичний портрет української мови у ХХІ сторіччі : збірник тез наукових доповідей учасників Міжнародної наукової конференції на пошану доктора філологічних наук, професора Городенської Катерини Григорівни* / упоряд. : Н. Г. Горголюк, Л. М. Колібаба, В. М. Фурса. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2024. С. 52–54.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Київ : Либідь, 1993. 334 с.
3. Бондаренко Н. Лінгвістичні та методичні аспекти вивчення односкладного речення в школі. *Методика мови*. 2015. С. 25–29.
4. Венжинович Н. Лінгвокультурологічний аспект мовознавчих досліджень : навч.-метод. посіб. до спецкурсу для студентів філолог. ф-ту. 2-ге вид., допов. і перероб. Ужгород : ФОП Сабов А. М., 2021. 292 с.
5. Висоцький А. В. Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. 328 с.
6. Вихованець І. Р. У світі граматики. Київ : Видавництво «Радянська школа». 1987. 157 с.
7. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наукова думка, 1988. 256 с.
8. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. для студ. філол. ф-тів вузів. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
9. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Київ : Університетське видавництво «Пульсари», 2004. 398 с.
10. Гримашевич Г. І. Морфемологія та дериватологія (курс лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня освіти). Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2023. 156 с.
11. Гуйванюк Н. В. Від синтаксеми до надфразової єдності : учення про предмет синтаксису. *Українське мовознавство : зб. наук. праць* /

- Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка ; відп. Ред. А. К. Мойсієнко.
Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго. 2003. Вип. 27–28. С. 57–73.
- 12.Грещук В. Студії з українського мовознавства : Вибрані праці / Упор.
Р. Бачкур. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. 520 с.
- 13.Демська О. Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга. Харків :
Віват, 2024. 304 с.
- 14.Демський М. Українська фраземіка : дериваційна база, семантико-
граматичні особливості. Дрогобич : Посвіт, 2019. 340 с.
- 15.Добосевич У. Б. Частини мови крізь призму комунікативних параметрів.
Граматичний портрет української мови у ХХІ сторіччі : збірник тез наукових доповідей учасників Міжнародної наукової конференції на пошану доктора філологічних наук, професора Городенської Катерини Григорівни / упоряд. : Н. Г. Горголюк, Л. М. Колібаба, В. М. Фурса. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2024. С. 64–67.
- 16.Дудик П. С. Стилїстика української мови. Київ : Видавничий центр
«Академія», 2005. 368 с.
- 17.Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови. Київ : ВЦ
«Академія», 2010. 384 с.
- 18.Еверетт Д. Походження мови. Як ми навчилися говорити / пер. з англ.
Геннадій Шпак. Київ : Наш формат, 2019. 344 с.
- 19.Кантемір С. О. Полісемія vs. Омонімія : труднощі розмежування. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. Острог : Видавництво Національного університету “Острозька академія”. Вип. 24. 2012. С. 105. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/1499/1/NZ_Vyp_24.pdf).
- 20.Караман С. О. Сучасна українська літературна мова. Київ : Літера ЛТД,
2011. 560 с.
- 21.Карпіловська Є. А. Комунікативні фільтри деривації. *Słowotwórstwo w przestrzeni komunikacyjnej* / pod redakcją Pawła Kowalskiego. Warszawa, 2021. С. 111–127.

22. Клименко Н. Ф. Як народжується слово. Київ : ВД «Академперіодика», 2017. 252 с.
23. Косів М. «Двужычье» чи «безъязычье». *Дзвін*. 1990. 1. С.115–120.
24. Кочан І. Слова з міжнародними компонентами дендро-, ксило- в сучасній українській мові. *Україноцентризм наукового сумління : збірник наукових праць на пошану Зеновія Терлака*. Львів : ТзОВ –Простір-М, 2005. С. 225–240.
25. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ : Основи, 2004. 303 с.
26. Лисиченко Л. Багатозначність у лексико-семантичній системі : структурний, семантичний, когнітивний аспекти. Харків : Вид. група «Основа», 2008. 180 с.
27. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ : ТОВ «Видавництво “Клію”». 2017. 240 с.
28. Масенко Л. Великий Українець (життєвий і творчий шлях Юрія Шевельова). *Академічна традиція українського зарубіжжя : історія і сучасність : liber amicorum на пошану проф. Альберта Кіпи / відп. ред. Ігор Гирич, Леонід Рудницький ; Українська Вільна Академія Наук у США. Нью-Йорк ; Київ : Простір, 2021. С. 232–248.*
29. Мельник І. А., Масицька Т. Є. Семантична палітра і синтаксичні параметри числівника. *Мовознавчий вісник : зб. наук. пр.* Черкаси, 2025. Вип. 38. С. 67–77.
30. Навальна М. Динаміка лексики української періодики початку ХХІ ст. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 300 с.
31. Нечуй-Левицький І. Сьогочасне літературне прямування. Павлоград, 2010. 68 с.
32. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Наша культура і наука, 2001. 440 с.
33. Півторак Г. Коли ж виникла українська мова? *Історія української мови. Хрестоматія*. Київ : Либідь, 1996. С. 272–274.

- 34.Півторак Г. П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними. Мовознавство. 1984. №6. С. 9–21. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine30-2.pdf>.
- 35.Поліщук В. Дороги моїх днів. Автобіографічні матеріали. *Дзвін*. 1990. № 1. С. 121–132.
- 36.Потебня О. П. Естетика і поетика. Київ : Мистецтво, 1985. 302 с.
- 37.Правдиве українське серце. Олександр Рибалко. Київ : Видавничий дім «Простір», 2010. 832 с.
- 38.Русанівський В. Давньоруська мова : Міф чи реальність? *Історія української мови. Хрестоматія*. Київ : Либідь, 1996. С. 251–256.
- 39.Резван О. О. Сучасна українська літературна мова. Частина 1 : конспект лекцій для студентів 2 курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 035 – Філологія / О. О. Резван, А. М. Приходько ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. 172 с.
- 40.Селігей П. Українська мова : перспективи майбутнього чи майбутнє без перспектив? *Мовознавство*. 2023. № 1. С. 3–13; № 2. С. 3–13
- 41.Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. Чернівці : Місто, 2002.
- 42.Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
- 43.Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид., допов. Київ : Вища школа, 2002. 439 с.
- 44.Сучасна українська літературна мова : підручник / за ред. О. Д. Пономарева. Київ : Либідь, 2008. 488 с.
- 45.Тараненко О. Українська літературна мова кінця ХХ – першій чверті ХХІ ст. : стан і тенденції розвитку : Монографія : у 2-х частинах. Ч. II : Розділи : VII–XII). Київ : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2024. 813 с.
- 46.Торчинська Н., Торчинський М. Односкладні речення : проблеми трактування і типології. *Ukrainisztika Magyarországon és a határon túlon II*

- =*Україністика в Угорщині та поза її межами II* : матеріали міжн. наук. конф. Будапешт : Printpix nyomda és grafikai stúdió. 2022. С. 101–108. URL: <https://elar.khmnu.edu.ua/handle/123456789/12744>.
47. Турчак О. М. Вокатив як елемент українського мовленнєвого етикету (особливості та тенденції в межах новітнього комунікативного дискурсу). *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки»*. 2020. № 2 (20). С. 237–245.
48. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : Посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Луганськ : Альма-матер, 2005. 400 с.
49. Українська мова : Енциклопедія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови; редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
50. Український правопис. Офіційне видання. Київ : Національна комісія зі стандартів державної мови, 2026. 430 с.
51. Франко І. Двоязычність і дволичність. С. 231–241. URL: <https://lib.in.ua/138050-dvoiazыchnist-i-dvolychnist>.
52. Християнінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 368 с.
53. Шабат-Савка С. Займенник у системі координат української мови : відкрита лекція. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня “Рута”», 2022. 56 с.
54. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови : підручник. Мюнхен, 1951. 402 с.
55. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків : «Акта», 2002. 1054 с.
56. Шевельов Ю. Вибрані праці : У 2 кн. Кн. 1. : Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 502 с.

- 57.Штепа П. Московство : його походження, зміст, форми й історична тяглість. 7-е вид. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2008. 345 с.
- 58.Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Київ : Вид. центр «Академія», 2004. 498 с.
- 59.Юносова В.О. Динамічні зміни в числівниковій системі сучасної української літературної мови. *Грамаіичний портрет української мови у ХХІ сторіччі : збірник тез наукових доповідей учасників Міжнародної наукової конференції на пошану доктора філологічних наук, професора Городенської Катерини Григорівни* / упоряд. : Н. Г. Горголюк, Л. М. Колібаба, В. М. Фурса. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2024. С. 48–51.
- 60.Ющук І. Українська мова. Київ : Либідь, 2004. 640 с.

ЗМІСТ

Вступ

Українська мова – державна мова українського народу, одна з форм вияву його національної культури 5

Розділ I. Фонетика і фонологія

Фонетика. Загальна характеристика та класифікація мовних звуків. Фонетична транскрипція 13

Склад як фонетична одиниця. Особливості українського складоподілу. Наголос. Особливості наголосу в українській мові 17

Зміни звуків у потоці мовлення 19

Зміни звуків у потоці мовлення 22

Фонологічна система української мови 24

Історичні чергування в системі голосних і приголосних фонем 26

Історичні чергування в системі голосних і приголосних фонем 30

Розділ II. Лексикологія та фразеологія

Лексикологія. Предмет і завдання лексикології української мови як науки.

Слово в лексичній системі української мови. Однозначні й багатозначні

слова 32

Омоніми в українській мові. Явище паронімії 36

Синонімія й антонімія як різновиди лексико-семантичних відношень між словами 39

Лексика української мови з погляду її походження 44

Диференціація лексичних одиниць за ступенем уживаності 50

Стилістична диференціація української лексики. Лексика української мови з погляду сфер її вживання 55

Фразеологія української мови 61

Розділ III. Морфеміка і словотвір

Морфеміка. Морфемна структура слова. Зміни в морфемній будові слова.

Морфемний аналіз слів 66

Словотвір української мови. Способи словотворення 71

Розділ IV. Граматика

Грамати́ка як наука про грамати́чний лад мови	75
Іменник як частина мови, його семантичні й грамати́чні особливості. Лексико-грамати́чні розряди іменників	78
Грамати́чна категорія роду	83
Грамати́чні категорії числа й відмінка іменників	87
Особливості словозміни іменників	90
Прикметник. Прикметник, його значення, морфологічні ознаки, лексико-грамати́чні розряди й синтаксичні функції. Короткі та повні прикметники. Словозміна прикметників	94
Числівник, його значення, грамати́чні ознаки. Словозміна числівників	98
Займенник в українській мові	102
Дієслово як частина мови	107
Дієслівні категорії виду, перехідності/неперехідності та стану	109
Категорія способу дієслів як засіб вираження модальності	113
Категорія часу дієслів, значення і творення часових форм	116
Дієслівні категорії особи, числа, роду. Дієвідмінювання дієслів	118
Дієприкметник як особлива дієслівна форма. Дієприслівник як особлива дієслівна форма. Безособові форми на <i>-но (-ено)</i> , <i>-то</i>	121
Прислівник в українській мові	126
Службові частини мови. Прийменник та сполучник в українській мові.	
Частки в українській мові	130
Вигуки та звуконаслідувальні слова	135
Синтаксис української мови як лінгвістична дисципліна. Словосполучення як мінімальна одиниця-конструкція	139
Речення як основна синтаксична одиниця. Просте речення. Головні члени речення	145
Другорядні члени речення, складні випадки їх розмежування	149
Просте односкладне речення	153
Просте ускладнене речення. Речення з однорідними членами	158

Відокремлені члени речення	162
Речення з синтаксично ізольованими компонентами	166
Складне речення як синтаксична одиниця української мови. Складносурядні речення в українській мові	171
Складнопідрядні речення нерозчленованої (одночленної) будови	176
Складнопідрядні речення розчленованої (двочленної) будови	181
Безсполучникові складні речення	184
Складні багатокomпонентні речення	186
Література	192

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
кафедра фундаментальних дисциплін початкової освіти

Марія Федурко

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА:

навчальний посібник

для самостійної й індивідуальної роботи (для очного та дистанційного
навчання) здобувачів першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти галузі знань А Освіта / Педагогіка
зі спеціальності АЗ Початкова освіта

Дрогобич, 2026. 200 с.

23,25 друк. арк.